

«Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών»

ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Διπλωματική Εργασία

«Η τραυματική μνήμη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου μέσα από
επιλεγμένα παλαιότερα και σύγχρονα κείμενα της νεοελληνικής
λογοτεχνίας/γραμματείας»

«Μαρία Δαμιτζόγλου»

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: «Βασιλική Καραφουλίδου»

Συνεπιβλέπων καθηγητής: «Ιωάννης Κουμπουρλής»

Πάτρα, «Ιούνιος, 2026»

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Η τραυματική μνήμη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου μέσα από
επιλεγμένα παλαιότερα και σύγχρονα κείμενα της νεοελληνικής
λογοτεχνίας/γραμματείας»

«Μαρία Δαμιτζόγλου»

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: «Βασιλική Καραφουλίδου»

Συνεπιβλέπων καθηγητής: «Ιωάννης Κουμπουρλής»

Πάτρα, «Ιούνιος, 2026»

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει το ζήτημα των Ελλήνων πεσόντων του Ελληνοϊταλικού Πολέμου του 1940-1941 που παρέμειναν άταφοι ή πρόχειρα θαμμένοι στο αλβανικό έδαφος για πολλές δεκαετίες μετά τη λήξη του πολέμου. Μέσα από μια ιστορική προσέγγιση αναδεικνύονται οι πολιτικές, διπλωματικές και ιδεολογικές παράμετροι που επηρέασαν την τύχη των νεκρών, και διαμόρφωσαν τις ελληνοαλβανικές σχέσεις από την απαρχή της συνοριακής οριοθέτησης των δύο χωρών μετά από την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι τις μέρες μας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις διαπραγματεύσεις για την αναζήτηση, εκταφή και ταφή των οστών, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο η συλλογική μνήμη και οι εθνικές αφηγήσεις διαμόρφωσαν την πρόσληψη του ζητήματος.

Πιο συγκεκριμένα εξετάζει τη συμβολή της λογοτεχνίας και των πολεμικών ημερολογίων στη διατήρηση και επανερμηνεία της τραυματικής μνήμης του πολέμου, η οποία συνδέεται κυρίως με τη συνθηκολόγηση, τη γερμανική εισβολή, την Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Μέσα από την ανάλυση επιλεγμένων μυθιστορημάτων και μαρτυριών αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο οι συγγραφείς προσεγγίζουν την απώλεια, το τραύμα, την εκκρεμότητα της ταφής και τη σημασία της απόδοσης τιμής στους νεκρούς, φωτίζοντας πτυχές που συχνά παραμένουν στο περιθώριο της επίσημης ιστοριογραφίας.

Βασικός στόχος της μελέτης είναι να αναδείξει ότι οι νεκροί του πολέμου δεν αποτελούν μόνο αντικείμενο ιστορικής έρευνας, αλλά και φορείς μνήμης, ταυτότητας και συμβολισμών που εξακολουθούν να επηρεάζουν τον δημόσιο λόγο. Ειδικότερα, η εργασία εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η εκάστοτε διαχείριση του ζητήματος των πεσόντων αντανακλά τις ανάγκες, τις ιδεολογικές προτεραιότητες και τις πολιτικές επιδιώξεις του εκάστοτε παρόντος. Υπό αυτό το πρίσμα, η μελέτη προσεγγίζει το θέμα και ως πεδίο δημόσιας ιστορίας, αναδεικνύοντας πώς οι διαφορετικές χρήσεις του παρελθόντος συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης, των εθνικών αφηγήσεων και της σύγχρονης αντίληψης για την ιστορική κληρονομιά.

Λέξεις-Κλειδιά

Άταφοι νεκροί, Ελληνοϊταλικός Πόλεμος, τραύμα, ελληνοαλβανικές σχέσεις, συλλογική μνήμη, λογοτεχνία, πολεμικά ημερολόγια.

«The traumatic memory of the Greek-italian war through selected earlier and contemporary texts of the Greek literature and letters»

Maria Damitzoglou

Abstract

The present study examines the issue of the Greek soldiers who fell during the Greco-Italian War of 1940–1941 and remained unburied or hastily buried in Albanian territory for many decades after the end of the war. Through a historical approach, it highlights the political, diplomatic, and ideological factors that influenced the fate of the dead and shaped Greek-Albanian relations, from the initial delimitation of the borders between the two countries following the collapse of the Ottoman Empire to the present day. Particular emphasis is placed on the negotiations concerning the search, exhumation, and burial of the remains.

In this historical context, this study investigates how collective memory and national narratives have influenced the understanding and reception of the issue. More specifically, it examines the contribution of literature and war diaries to the preservation and reinterpretation of the traumatic memory of the war, which is primarily associated with the capitulation of Greece, the German invasion, the Occupation, and the Greek Civil War. Through the analysis of selected novels and testimonies, it examines how authors approach loss, trauma, the unresolved issue of burial, and the significance of honoring the dead, shedding light on aspects that often remain on the margins of official historiography.

The main objective of this study is to demonstrate that the dead of the war constitute not only an object of historical inquiry but also carriers of memory, identity, and symbolism that continue to influence interstate relations and public discourse. More specifically, the study examines how the management of the issue of the fallen soldiers reflects the needs, ideological priorities, and political objectives of the present. From this perspective, the subject is also approached as a field of public history, highlighting how different uses of the past contribute to the formation of collective memory, national narratives, and contemporary perceptions of historical heritage.

Keywords: unburied war dead, Greco-Italian War, trauma, Greek-Albanian relations, collective memory, literature, war diaries.

Περιεχόμενα

Περίληψη	iv
Abstract	v
Περιεχόμενα.....	vii
1. Εισαγωγή.....	1
2. Το ιστορικό τραύμα του Ελληνοϊταλικού Πολέμου στο συλλογικό αφήγημα.....	8
2.1 Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος στο συλλογικό αφήγημα.....	8
2.2 Η έννοια του ιστορικού τραύματος.....	9
3. Η πορεία των ελληνοαλβανικών σχέσεων	12
4. Απεικονίσεις μνήμης: τα συμμαχικά νεκροταφεία και τα μνημεία του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου	21
4.1 Τα συμμαχικά νεκροταφεία σε Ελλάδα και Αλβανία	23
4.2 Τα μνημεία του Ελληνοϊταλικού και του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου	24
5. Η ημερολογιακή (αυτοβιογραφική) και μυθοπλαστική αφήγηση	26
5.1 Η ημερολογιακή (αυτοβιογραφική) αφήγηση	26
5.2 Η μυθοπλαστική αφήγηση	28
6. Πολεμικά ημερολόγια και μυθιστορήματα	30
6.1 <i>Ημερολόγιον ενός Στρατιώτου</i> του Σταύρου Καλογιάννη (ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΕΠΟΣ – ΣΥΜΠΤΥΞΙΣ – ΚΑΤΟΧΗ – ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΕΩΣ) (1945).....	30
6.2 <i>Η Ελληνική Εποποιία 1940-1941</i> του Άγγελου Τερζάκη (1945).....	33
6.3 <i>Το μνήμα της Γρηάς</i> του Άγγελου Βλάχου (1946).....	36
6.4 <i>Το Πλατύ Ποτάμι</i> του Γιάννη Μπεράτη (1946).....	40
6.5 <i>Οδοιπορικό του '43</i> του Γιάννη Μπεράτη (1946).....	45
6.6 <i>Γράμματα στο γιο μου (από τον πόλεμο της Αλβανίας)</i> του Μανόλη Ρουμελιωτάκη (1962) (εκδ. 1981).....	48
6.7 <i>Το Τρίτο Στεφάνι</i> του Κώστα Ταχτσή (1962)	52
6.8 <i>Ημερολόγιο Πολέμου (1940-1941)</i> του Γρηγόρη Αγγελόπουλου (2011).....	55
7. Η διαχείριση του ιστορικού τραύματος του Ελληνοϊταλικού Πολέμου από σύγχρονους Έλληνες συγγραφείς.....	60
7.1 <i>Άρια, ο κόσμος από την αρχή</i> του Δημήτρη Στεφανάκη (2013).....	60
7.2 <i>Η Πόλη και η σιωπή</i> (2013) και <i>Θα πέσει η νύχτα</i> (2025) του Κωνσταντίνου Τζαμιώτη	65
8. Συμπεράσματα	74
Βιβλιογραφία	80
Ηλεκτρονική βιβλιογραφία	84

1. Εισαγωγή

Η εγκατάλειψη χιλιάδων Ελλήνων στρατιωτών στα πεδία των μαχών της Βόρειας Ηπείρου, ύστερα από τη συνθηκολόγηση του Απριλίου του 1941, αποτελεί μία από τις πλέον τραυματικές, αλλά και λιγότερο προβεβλημένες όψεις του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Παρότι σφράγισε τις ζωές των επιζώντων, των οικογενειών των πεσόντων και των τοπικών κοινωνιών, δεν κατέλαβε αντίστοιχη θέση στη μεταπολεμική δημόσια μνήμη. Αντίθετα, επισκιάστηκε τόσο από το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα του Έπους του '40 και της Εθνικής Αντίστασης, όσο και από τα κατεξοχήν τραυματικά γεγονότα που ακολούθησαν, δηλαδή τη γερμανική Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Η ηρωική ανάμνηση της νίκης διαχωρίστηκε, έτσι, από την εμπειρία της ήττας, της συνθηκολόγησης, της υποχώρησης και της εγκατάλειψης των νεκρών, συγκροτώντας μια νικηφόρα εικόνα του πολέμου, κατάλληλη για τη διαμόρφωση ενός συνεκτικού εθνικού αφηγήματος.

Ωστόσο, η απουσία μιας εμπειρίας από την επίσημη ιστορία και τη δημόσια μνημόνευση δεν συνεπάγεται και την εξαφάνισή της από τη συλλογική μνήμη. Οι αποσιωπημένες εμπειρίες του παρελθόντος εξακολουθούν να επιβιώνουν μέσα από εναλλακτικές μορφές αφήγησης, όπως οι προσωπικές μαρτυρίες, τα ημερολόγια και η λογοτεχνική μυθοπλασία. Οι μορφές αυτές δεν λειτουργούν απλώς ως αποθετήρια γεγονότων, αλλά ως μηχανισμοί επιλογής, ερμηνείας και μετάδοσης της εμπειρίας, αναδεικνύοντας τον καθοριστικό ρόλο της αφηγηματικής λειτουργίας στη συγκρότηση της ιστορικής μνήμης και επιτρέποντας να γίνουν ορατές εμπειρίες, οι οποίες δεν εντάχθηκαν στην επίσημη και συνεκτική εικόνα του παρελθόντος..

Όπως έχει επισημάνει ο Φρέντρικ Τζέιμσον, «η αφήγηση αποτελεί πρωταρχική λειτουργία ή αρχή του ανθρώπινου μυαλού». Η ιστορία και η λογοτεχνία συνιστούν δύο βασικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων οι κοινωνίες οργανώνουν, ερμηνεύουν και μεταδίδουν τη συλλογική τους εμπειρία. Η ιστορική αφήγηση επιδιώκει την τεκμηριωμένη ανασύνθεση και ερμηνεία του παρελθόντος, ενώ η λογοτεχνία μπορεί να αποδώσει την υποκειμενικότητα της βιωμένης εμπειρίας, τις συναισθηματικές και ηθικές της διαστάσεις, καθώς και τις ασυνέχειες που χαρακτηρίζουν την τραυματική μνήμη. Η σχέση τους, επομένως, δεν πρέπει να νοηθεί ως σχέση ταύτισης ούτε ως απλή συμπληρωματικότητα πηγών. Αντίθετα, η συνδυαστική τους εξέταση επιτρέπει να αναδειχθούν τόσο τα ιστορικά γεγονότα και οι πολιτικές συνθήκες που καθόρισαν τη διαχείρισή τους όσο και οι τρόποι με τους οποίους αυτά προσλήφθηκαν, αποσιωπήθηκαν, ανακατασκευάστηκαν και μεταδόθηκαν από διαφορετικά υποκείμενα και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Έτσι, μέσα από την ιστορία και τη λογοτεχνία, οι μνήμες των ιστορικών γεγονότων αλλά και τα τραύματα και τα βιώματα που τις συνοδεύουν, διασώζονται από τη λήθη και εγγράφονται στη συλλογική μνήμη, χωρίς ωστόσο να ενσωματώνονται όλες με τον ίδιο τρόπο. Ορισμένες συγκροτούν τον πυρήνα ενός κυρίαρχου εθνικού αφηγήματος, ενώ άλλες παραμένουν περιθωριοποιημένες ή αποσιωπημένες, επειδή διαταράσσουν την επίσημη και συνεκτική εικόνα του παρελθόντος και αμφισβητούν την ιδέα της αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας του έθνους. Οι πρώτες διατηρούνται μέσω θεσμοθετημένων μηχανισμών μνήμης, ενώ οι δεύτερες επιβιώνουν χάρη σε εναλλακτικές μορφές μετάδοσης της μνήμης. Υπό αυτό το πρίσμα, οι προσωπικές μαρτυρίες και οι λογοτεχνικές αφηγήσεις αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, διότι αναδεικνύουν εμπειρίες και υποκείμενα που είχαν αποκλειστεί από την επίσημη ιστορική αφήγηση, καθιστώντας έτσι δυνατή μια περισσότερο σύνθετη και δυναμική προσέγγιση του παρελθόντος και των τραυμάτων που αυτό κληροδοτεί στο παρόν και συμβάλλοντας συγχρόνως στη διαμόρφωση μιας δημόσιας ιστορίας.

Για τη συγκρότηση του κυρίαρχου εθνικού αφηγήματος, οι επίσημοι μηχανισμοί μνημόνευσης αξιοποιούν τελετουργικές πρακτικές, όπως οι εθνικές γιορτές, τα μνημόσυνα, οι παρελάσεις και τα μνημεία. Τη διαδικασία αυτή, ο Paul Connerton στο έργο του *How societies remember* ονομάζει «ενσώματη κοινωνική μνήμη», καθώς οι επαναλαμβανόμενες κοινωνικές πρακτικές επιτρέπουν τη μεταβίβαση επιλεγμένων εκδοχών του παρελθόντος από γενιά σε γενιά και συμβάλλουν στη συγκρότηση της «φαντασιακής κοινότητας» του έθνους.¹ Οι πρακτικές αυτές, ωστόσο, δεν διασώζουν το σύνολο του παρελθόντος, αλλά επιλέγουν τα γεγονότα που θα καταστούν άξια δημόσιας μνημόνευσης, καθορίζουν τις μορφές με τις οποίες αυτά θα αναπαρασταθούν και, συγχρόνως, περιθωριοποιούν όψεις που δεν μπορούν να ενταχθούν ομαλά στο κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα.

Στην περίπτωση του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, η θεσμική μνήμη οργανώθηκε κυρίως γύρω από την απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου στις 28 Οκτωβρίου, την επιτυχημένη αντίσταση του ελληνικού στρατού και την εθνική ομοψυχία. Αντιθέτως, η συνθηκολόγηση του Απριλίου του 1941, η άτακτη σύμπτυξη, η σωματική και ψυχική εξάντληση των στρατιωτών, η εγκατάλειψη των τραυματιών και των νεκρών, καθώς και η μακρόχρονη αδυναμία περισυλλογής και ταφής των πεσόντων, δεν απέκτησαν ανάλογη θέση στο επίσημο αφήγημα. Δημιουργήθηκε, συνεπώς, ένα χάσμα ανάμεσα στον τρόπο μνημόνευσης της εθνικής επετείου

¹ Jan Assman, *Η Πολιτισμική μνήμη: γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ.79.

και στη βιωμένη απώλεια, την οπισθοχώρηση και το πένθος. Η εργασία εξετάζει, παράλληλα με το κεντρικό ερευνητικό της ερώτημα, αυτό το χάσμα, όχι ως απλή παράλειψη της επίσημης ιστορίας, αλλά ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών, πολιτικών, διπλωματικών και πολιτισμικών διεργασιών.²

Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της εργασίας είναι η συγκριτική ανάγνωση αυτοβιογραφικών μαρτυριών και λογοτεχνικών κειμένων σε σχέση με το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα. Προς αυτήν την κατεύθυνση, παρουσιάζονται βασικές όψεις της συγκρότησης και της θεσμοποίησης της ηρωικής δημόσιας μνήμης του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Το βάρος όμως τίθεται στους αφηγηματικούς τρόπους με τους οποίους, παλαιότερα και σύγχρονα κείμενα της ελληνικής γραμματείας διέσωσαν, αναδιαμόρφωσαν και επανέφεραν στη δημόσια σφαίρα την τραυματική εμπειρία της συνθηκολόγησης και της εγκατάλειψης των πεσόντων στη Βόρεια Ήπειρο. Και ξεκινώντας από αυτό προέκυψαν επιμέρους ερωτήματα: ποια γεγονότα και ποιες αφηγηματικές φωνές εναρμονίστηκαν με το επίσημο αφήγημα και ποια έλαβαν αποστάσεις από αυτό; Με ποιους μηχανισμούς η θεσμική μνήμη μετέτρεψε τον πόλεμο σε αφήγημα νίκης και ομοψυχίας; Πώς μεταβλήθηκε η αναπαράσταση του τραύματος από τα πολεμικά ημερολόγια της δεκαετίας του 1940 έως τη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία; Και, τέλος, πώς συνδέθηκε η επανεμφάνιση στη λογοτεχνία των εγκαταλελειμμένων νεκρών με τη μακρόχρονη πολιτική και διπλωματική εκκρεμότητα της περισυλλογής και της ταφής τους;

Η διερεύνηση οργανώθηκε γύρω από τρεις αλληλένδετους άξονες. Ο πρώτος είναι ιστορικός και εξετάζει τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο, τη συνθηκολόγηση, τις ελληνοαλβανικές σχέσεις, τις εδαφικές και μειονοτικές διαφορές, καθώς και τις μεταπολεμικές πολιτικές και διπλωματικές συνθήκες που συνέβαλαν στην εκκρεμότητα της περισυλλογής των πεσόντων. Ο δεύτερος εξετάζει τη συγκρότηση της μνήμης γύρω από το επίσημο αφήγημα του Έπους του '40 μέσα από επετείους, μνημεία, τελετουργίες και κρατικές πρακτικές, καθώς και τους λόγους της αποσιώπησης και τους μετέπειτα τρόπους επανεγγραφής του τραυματικού παρελθόντος. Ο τρίτος είναι αφηγηματικός και λογοτεχνικός και διερευνά τον τρόπο με τον οποίο οι προσωπικές μαρτυρίες και η μυθοπλασία αναπαρέστησαν τον πόλεμο, τη σύμπτυξη, τον θάνατο, την εγκατάλειψη, την επιστροφή, τη σιωπή και το ανολοκλήρωτο πένθος.

² Στο ίδιο, σελ.25.

Η παρούσα μελέτη διερευνά, επομένως, αφενός τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η θεσμική διαχείριση των μνημονικών πρακτικών για τη θεμελίωση του επίσημου αφηγήματος της ηρωικής διάστασης και της εθνικής ομοψυχίας του Έπους του '40 και, αφετέρου, ένα σώμα αυτοβιογραφικών και μυθοπλαστικών αφηγήσεων, το οποίο εκτείνεται χρονικά από τα πολεμικά ημερολόγια της δεκαετίας του 1940 έως την ελληνική πεζογραφία του 21ου αιώνα και εξετάζει κατά πόσο το σώμα αυτό διαφύλαξε και διαπραγματεύτηκε την τραυματική διάσταση της μακρόχρονης εγκατάλειψης των πεσόντων στρατιωτών στα πεδία των μαχών της Βόρειας Ηπείρου, καθώς και τις αλληλένδετες εμπειρίες της συνθηκολόγησης, της ιταλογερμανικής Κατοχής και του Εμφυλίου. Η συγκριτική αυτή ανάγνωση των κειμένων επιτρέπει, επιπλέον, την παρατήρηση της μεταβολής της μνήμης στον χρόνο: από την άμεση καταγραφή της πολεμικής εμπειρίας και της προσωπικής μαρτυρίας έως τη μεταγενέστερη μυθοπλαστική επεξεργασία και τη διαγενεακή επιστροφή του τραύματος.

Το σώμα των πηγών περιλαμβάνει το *Ημερολόγιο Πολέμου (1940-1941)* του Γρηγόρη Αγγελόπουλου, το *Γράμμα στο γιο μου (από τὸν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας)* του Μανόλη Ρουμελιωτάκη, το *Ημερολόγιον ενός Στρατιώτου (ΑΛΒΑΝΙΚΟΝ ΕΠΟΣ-ΣΥΜΠΤΥΞΙΣ-ΚΑΤΟΧΗ-ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ)* του Σταύρου Καλογιάννη, την *Εποποιΐα* του Ἀγγελου Τερζάκη, *Το μνῆμα της γρηάς* του Ἀγγελου Βλάχου, *Το πλατύ ποτάμι* και το *Οδοιπορικό του '43* του Γιάννη Μπεράτη, *Το τρίτο στεφάνι* του Κώστα Ταχτσή, το *Ἄρια, ο κόσμος από την αρχή* του Δημήτρη Στεφανάκη και τα *Η πόλη και η σιωπή* και *Θα πέσει η νύχτα* του Κωνσταντίνου Τζαμιώτη.

Η επιλογή των κειμένων έγινε με κριτήριο την εκπροσώπηση διαφορετικών ιστορικών περιόδων, γραμματειακών ειδών και αφηγηματικών φωνών, ώστε να καταστεί δυνατή η διερεύνηση τόσο του ιστορικού πλαισίου και του ιδεολογικού υπόβαθρου κάθε δημιουργού, όσο και του τρόπου με τον οποίο οι αφηγήσεις λειτουργούν ως πεδία διαπραγμάτευσης της μνήμης, της λήθης και του τραύματος. Ειδικότερα, η επιλογή των συγγραφέων αποσκοπεί στην ανάδειξη ενός ευρέος φάσματος ιδεολογικών και αισθητικών προσεγγίσεων: από την εθνοκεντρική και πατριωτική οπτική του Σταύρου Καλογιάννη, την αριστερή πολιτική συγκρότηση του Γρηγόρη Αγγελόπουλου και του Μανόλη Ρουμελιωτάκη, τη διαχείριση του Ἀγγελου Τερζάκη, ως θεσμικού διανοούμενου και ως εκπροσώπου της Γενιάς του '30, ενός εθνικού αφηγήματος της θυσίας και τον φιλελεύθερο συντηρητισμό του Ἀγγελου Βλάχου, έως την ενδοσκοπική και υπαρξιακή γραφή του Γιάννη Μπεράτη και τη μικροϊστορική και αντηρωική οπτική του Κώστα Ταχτσή. Αντίστοιχα, τα μεταγενέστερα έργα του Δημήτρη Στεφανάκη και του Κωνσταντίνου Τζαμιώτη επιτρέπουν να εξεταστεί η σύγχρονη

επαναδιαπραγμάτευση του εθνικού παρελθόντος μέσα από κοσμοπολιτικές, μεταεθνικές (Στεφανάκης) και κοινωνικοπολιτικά (Τζαμιώτης) προσανατολισμένες αφηγήσεις. Παράλληλα, η χρονική έκταση του σώματος των κειμένων, από τις άμεσες ή σχεδόν σύγχρονες προς τα γεγονότα καταγραφές της δεκαετίας του 1940 έως τις μυθοπλαστικές αναπλάσεις του 21ου αιώνα, επιτρέπει να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο η χρονική απόσταση από τον πόλεμο και οι μεταβολές του εκάστοτε ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου επηρεάζουν την πρόσληψη και την αναπαράσταση της συνθηκολόγησης, της εγκατάλειψης των πεσόντων και του ανολοκλήρωτου πένθους. Μεθοδολογικά, η εργασία συνδυάζει την ιστορική έρευνα με τη συγκριτική και ερμηνευτική ανάγνωση των κειμένων. Η ιστορική εξέταση δεν χρησιμοποιείται απλώς ως εξωτερικό πλαίσιο της λογοτεχνικής ανάλυσης, ούτε τα λογοτεχνικά κείμενα αντιμετωπίζονται ως άμεσα και αδιαμεσολάβητα ιστορικά τεκμήρια. Αντίθετα, αναλύονται ως ιδιαίτερες μορφές πρόσληψης και ανακατασκευής του παρελθόντος, των οποίων η αφηγηματική φωνή, η χρονική απόσταση από τα γεγονότα, η εστίαση, η αποσπασματικότητα ή και η σιωπή καθορίζουν τον τρόπο μνημόνευσης.³

Η συγκριτική προσέγγιση εστιάζει σε επαναλαμβανόμενα θεματικά και αφηγηματικά μοτίβα: στην αντίθεση ανάμεσα στον ηρωικό δημόσιο λόγο και την ατομική εμπειρία του πολέμου, στην εικόνα του νεκρού σώματος και του άταφου στρατιώτη, στη σχέση του τραύματος με τον χώρο και το πολεμικό τοπίο, στην εμπειρία της σύμπτυξης και της επιστροφής, στη σιωπή των επιζώντων και των οικογενειών, καθώς και στη διαγενεακή μεταβίβαση της μνήμης. Με τον τρόπο αυτό εξετάζεται όχι μόνο τι θυμούνται τα κείμενα, αλλά και πώς το θυμούνται, από ποια χρονική και ιδεολογική θέση, με ποιες αφηγηματικές τεχνικές και σε αντιπαράθεση με ποιες κυρίαρχες εκδοχές του παρελθόντος.

Η συμβολή της εργασίας συνίσταται στην εντός ενός ενιαίου ερμηνευτικού πλαισίου συνδυαστική και διαχρονική εξέταση της πολιτισμικής διαχείρισης του Ελληνοϊταλικού Πολέμου και της αναπαράστασης του τραύματος μέσα από ένα εκτεταμένο σώμα αυτοβιογραφικών και μυθοπλαστικών κειμένων, που αναδεικνύει ότι η εγκατάλειψη των πεσόντων δεν αποτέλεσε μόνο ανθρωπιστική και διπλωματική εκκρεμότητα, αλλά και μακρόχρονη τραυματική μνήμη της οποίας η διαχείριση μεταβαλλόταν ανάλογα με τις

³ Robert Rosenstone, *Η Ιστορία στον κινηματογράφο-Ο κινηματογράφος στην Ιστορία*, Εκδόσεις Μωβ, Αθήνα 2023, σελ.47.

πολιτικές συνθήκες, τις ανάγκες της εθνικής αυτοεικόνας, τις ιδεολογικές προτεραιότητες και τη χρονική απόσταση από τα γεγονότα.

Παράλληλα, η εργασία αναδεικνύει ότι η λογοτεχνία λειτουργεί ως ιδιαίτερο πεδίο παραγωγής μνήμης, μέσα στο οποίο τα αποσιωπημένα γεγονότα επανέρχονται, αποκτούν φωνή και εντάσσονται σε νέα ερμηνευτικά σχήματα. Η χρονικά εκτεταμένη εξέταση κειμένων από τη δεκαετία του 1940 έως τον 21ο αιώνα επιτρέπει να καταγραφεί η μετάβαση από τη βιωματική μνήμη των αυτοπτών μαρτύρων στη μεταμνήμη των μεταγενέστερων γενεών, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο το ανολοκλήρωτο πένθος μετασχηματίζεται από ατομική εμπειρία σε ζήτημα δημόσιας ιστορίας. Έτσι, η έρευνα επιχειρεί να προσφέρει μια διαχρονική και διεπιστημονική ανάγνωση της σχέσης ανάμεσα στον πόλεμο, την πολιτική διαχείριση των νεκρών, τη λογοτεχνική αναπαράσταση και τη συλλογική μνήμη.

Η βασική θέση που προτείνεται είναι ότι η τραυματική μνήμη των πεσόντων δεν εξαφανίστηκε, παρά την περιορισμένη παρουσία της στο επίσημο αφήγημα. Μετατοπίστηκε από τους θεσμοθετημένους τόπους μνήμης προς τις προσωπικές και λογοτεχνικές αφηγήσεις, όπου διατηρήθηκε, αναδιαμορφώθηκε και μεταδόθηκε στις επόμενες γενιές. Η λογοτεχνία λειτούργησε, επομένως, όχι μόνο ως φορέας διατήρησης μιας απωθημένης μνήμης, αλλά και ως πεδίο κριτικής επανεξέτασης της επίσημης ιστορίας. Αποκαθιστώντας τη σωματική, συναισθηματική και ηθική διάσταση της απώλειας, ανέδειξε το χάσμα ανάμεσα στην εξιδανικευμένη αναπαράσταση του Έπους του '40 και στην εμπειρία όσων βίωσαν τη συνθηκολόγηση, την εγκατάλειψη και την αδυναμία πένθους.

Προκειμένου, τέλος, να καταστούν κατανοητοί οι μηχανισμοί μέσω των οποίων διαμορφώθηκε και εδραιώθηκε ο συγκεκριμένος τρόπος διαχείρισης της μνήμης του πολέμου, προηγήθηκε της παρουσίασης και της κριτικής προσέγγισης των αφηγημάτων η εξέταση στο πρώτο κεφάλαιο του αντικειμένου, του θεωρητικού πλαισίου, της μεθοδολογίας και των κύριων αξόνων της έρευνας. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος εγγράφηκε στο συλλογικό αφήγημα, ενώ παράλληλα αναλύθηκε η έννοια του ιστορικού τραύματος ως ερμηνευτικού εργαλείου για την κατανόηση των μηχανισμών της μνήμης και της λήθης που διαμόρφωσαν τη μεταπολεμική πρόσληψή του. Ακολούθησε στο τρίτο κεφάλαιο η διερεύνηση της πορείας των ελληνοαλβανικών σχέσεων, προκειμένου να καταστεί κατανοητό το ιστορικό, πολιτικό και διπλωματικό πλαίσιο εντός του οποίου παρέμεινε εκκρεμές επί δεκαετίες το ζήτημα της περισυλλογής και ταφής των

πесόντων. Στο τέταρτο κεφάλαιο διερευνήθηκαν οι τρόποι απεικόνισης του πολέμου μέσα από την παρουσίαση των συμμαχικών νεκροταφείων και των μνημείων του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, ως υλικές και συμβολικές μορφές θεσμικής διαχείρισης της μνήμης των νεκρών. Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάστηκαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ημερολογιακής (αυτοβιογραφικής) και μυθοπλαστικής αφήγησης, ώστε να αποσαφηνιστούν οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους η βιωμένη εμπειρία του πολέμου μετασχηματίζεται σε αφήγηση. Στο έκτο πλέον κεφάλαιο αναλύθηκαν πολεμικά ημερολόγια και μυθιστορήματα αναδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο τα κείμενα αυτά διέσωσαν, επεξεργάστηκαν και επανερμήνευσαν τη συνθηκολόγηση, την εγκατάλειψη και το πένθος. Στο έβδομο κεφάλαιο εξετάστηκαν η διαχείριση του ιστορικού τραύματος του Ελληνοϊταλικού Πολέμου από σύγχρονους Έλληνες και ο τρόπος ένταξής της στο παρόν. Τέλος, στο όγδοο κεφάλαιο έγινε σύνοψη των βασικών πορισμάτων της έρευνας και αποτιμήθηκε η συμβολή της εργασίας στην κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στην ιστορία, τη λογοτεχνία, τη συλλογική μνήμη και τη διαχείριση του ιστορικού παρελθόντος αλλά και στην ανάδειξη της σημασίας της ιστορικής και της λογοτεχνικής αφήγησης στη συγκρότηση μιας δικαιότερης και περισσότερο συμπεριληπτικής δημόσιας μνήμης.

2. Το ιστορικό τραύμα του Ελληνοϊταλικού Πολέμου στο συλλογικό αφήγημα.

2.1 Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος στο συλλογικό αφήγημα

Είκοσι επτά χρόνια είχαν περάσει από τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913), όταν η Ελλάδα δέχτηκε, τον Οκτώβριο του 1940, την επίθεση των ιταλικών στρατευμάτων του Benito Mussolini. Η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στη βαλκανική χερσόνησο και οι διαδικασίες εθνικού αυτοπροσδιορισμού των κρατών που προέκυψαν από τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,⁴ είχαν διαμορφώσει τις συνθήκες που οδήγησαν αφενός στην έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1914-1918) και αφετέρου στην εκδήλωση του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Όσον αφορά τις ελληνικές διεκδικήσεις, σημαντικό μέρος τους είχε ικανοποιηθεί με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (10 Αυγούστου 1913), η οποία σηματοδότησε τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου. Μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, η Ελλάδα είχε ενσωματώσει στα εθνικά της σύνορα το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας και της Ηπείρου καθώς και την Κρήτη, ενώ λίγο αργότερα, με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (13 Φεβρουαρίου 1914) της αποδόθηκαν και τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου. Ωστόσο, οι αναθεωρητικές επιδιώξεις των ηττημένων του Μεγάλου Πολέμου συνέβαλαν στην έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Στο πλαίσιο αυτό, η Ελλάδα δέχτηκε την επίθεση της Ιταλίας, αντιστάθηκε επιτυχώς και κατέγραψε την πρώτη συμμαχική νίκη εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Το Αλβανικό Έπος εγγράφηκε στη συλλογική μνήμη ως μία από τις ενδοξότερες σελίδες της νεότερης ελληνικής ιστορίας και η 28η Οκτωβρίου του 1940 καθιερώθηκε ως επίσημη εθνική επέτειος.

Γιατί, όμως, η λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, στις 8/9 Μαΐου 1945, δεν αναδείχθηκε στην Ελλάδα ως ημέρα μνήμης, όπως συνέβη στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες; Η απάντηση συνδέεται με τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες της μεταπολεμικής εποχής. Ενώ για πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες η λήξη του πολέμου αποτέλεσε αφετηρία για τη συγκρότηση ενός ενωτικού αντιναζιστικού αφηγήματος, για την Ελλάδα η αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων, στις 12 Οκτωβρίου του 1944, δεν σηματοδότησε την οριστική αποκατάσταση της ειρήνης, αλλά προανήγγειλε τη σύγκρουση που κορυφώθηκε με την έναρξη του αιματηρού

⁴ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019, σελ. 34.

Εμφύλιου Πολέμου των ετών 1946-1949⁵ η οποία και διέρρηξε τη συνοχή του ελληνικού λαού.⁶ Μέσα σε αυτό το ιστορικό συγκείμενο, η περισυλλογή και ταφή των πεσόντων στρατιωτών παρέμειναν επί δεκαετίες εκκρεμή ζητήματα και επιλέχθηκε τόσο σε επίπεδο συλλογικό όσο και σε ατομικό η περιθωριοποίηση και η αποσιώπηση ως τρόπος διαχείρισης των τραυματικών εμπειριών· επιλογές που μπορούν να γίνουν κατανοητές μέσα από την κατανόηση της λειτουργίας και της εκδήλωσης του ιστορικού τραύματος.

2.2 Η έννοια του ιστορικού τραύματος

Στο πεδίο της ψυχαναλυτικής θεωρίας, το τραύμα, σύμφωνα με τον Sigmund Freud, συνιστά «διάρρηξη του αλεξιερθεστικού συστήματος και αδυναμία ενσωμάτωσης και απαρτίωσης ενός τραυματικού συμβάντος στη ροή των αναπαραστάσεων του υποκειμένου»,⁷ όπου ως υποκείμενο μπορεί να νοηθεί είτε ένα άτομο, είτε μία συλλογικότητα. Στην περίπτωση του συλλογικού τραύματος, η διάρρηξη στη ροή των αναπαραστάσεων του υποκειμένου δεν εξαντλείται μόνο στη γενιά που έζησε το τραυματικό γεγονός, αλλά μεταβιβάζεται διαγενεακά υπό τη μορφή ενός χρέους μνήμης.⁸ Το τραύμα αποτελεί, συνεπώς, ένα ανοιχτό αναλυτικό πεδίο συγκινησιακών, ψυχοσωματικών και ιστορικο-κοινωνικών διεργασιών μιας βαθιάς πληγής του ατόμου και του συλλογικού σώματος της κοινωνίας.⁹ Από την πλευρά τους, οι ιστορικοί προσεγγίζουν το τραύμα ως διακοπή της χρονικής αλληλουχίας και των κωδικών της υποκειμενικότητας και της σημασίας.¹⁰ Σε κάθε περίπτωση, η αποδυνάμωση ή η διακοπή της μνημονικής συνέχειας αποτελεί προσπάθεια διατήρησης της ακεραιότητας του ατομικού και του συλλογικού ψυχισμού.¹¹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας στρατηγικής της λήθης συνιστά η τάση της Ευρώπης μετά τον πόλεμο, να αντιμετωπίσει τον ναζισμό ως ένα «εργατικό ατύχημα της

⁵ Λάμπρος Α. Φιλιτούρης, «Γιατί δεν γιορτάζουμε το τέλος του Πολέμου; Η 8/9η Μαΐου 1945 ως μια άγνωστη επέτειος», στο Χάρης Αθανασιάδης - Πολυμέρης Βόγλης (επιμ.), *Εθνικές Επέτειοι Μορφές διαχείρισης της μνήμης και της ιστορίας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023, σελ. 114-123.

⁶ Αλέξανδρος Τενεκετζής, *Τα μνημεία για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 2020, σελ. 147-8.

⁷ Ιωάννης Βαρτζόπουλος (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος: Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*, Αρμός, Αθήνα 2019, σελ. 26-7.

⁸ Στο ίδιο, σελ. 35-7.

⁹ Στο ίδιο, σελ. 269.

¹⁰ Βίκυ Καραφουλίδου, «Ολοκαύτωμα: Τραυματική μνήμη και ιστορική συνείδηση», [Τίτλος Περιοδικού], τχ. 12 (2026), υπό δημοσίευση.

¹¹ Βαρτζόπουλος, επιμ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος*, ό.π., σελ. 57, 58, 152.

ιστορίας».¹² Αντίστοιχα, στην Ελλάδα, παρά τη νικηφόρα έκβαση του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, η εμπειρία του και η μνήμη των πολυάριθμων νεκρών του υποχώρησαν στη συλλογική συνείδηση, ενώ τα διαδοχικά τραύματα της συνθηκολόγησης, της Κατοχής και του Εμφύλιου Πολέμου αποτέλεσαν τα κυρίαρχα αφηγήματα του ελληνικού τραυματικού παρελθόντος, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μιας ασυνεχούς και αποσπασματικής συλλογικής μνήμης.

Σύμφωνα με τον Paul Ricoeur, η μνήμη και η λήθη συνδέονται με μια σχέση αμοιβαιότητας και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση τόσο της ατομικής όσο και της συλλογικής ταυτότητας. Όταν μια κοινότητα αδυνατεί να πενήσει τους νεκρούς της, εξοβελίζει δηλαδή την τραυματική εμπειρία από τον δημόσιο λόγο, διακόπτει τη μνημονική της συνέχεια. Θα μπορούσε, λοιπόν, να θεωρηθεί παρηγορητική, στην περίπτωση της εγκατάλειψης των νεκρών στο αλβανικό μέτωπο, η ερμηνεία της απώθησης της τραυματικής μνήμης ως μίας προσπάθειας αποκλεισμού του πόνου, εάν η ιστορική έρευνα δεν αποκάλυπτε ότι η διαδικασία αυτή συνδέθηκε, τελικά, με την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων πολιτικών σκοπιμοτήτων και εδώ έγκειται ο ρόλος της ιστορικής έρευνας για την αναζήτηση μιας δίκαιης μνήμης.¹³ Ως εκ τούτου, γίνεται αντιληπτό ότι οι ρίζες της απώθησης της τραυματικής εμπειρίας του πολέμου αυτού, θα πρέπει να αναζητηθούν αφενός στις ελληνοαλβανικές σχέσεις –από τις απαρχές της οριοθέτησης των συνόρων των δύο κρατών και της διαχείρισης των μειονοτικών πληθυσμών τους– και, αφετέρου στις πολιτικές εξελίξεις που επακολούθησαν τη συνθηκολόγηση της Ελλάδας.

Σε επίπεδο επίσημης μνήμης, η ηρωική διάσταση του Ελληνοϊταλικού Πολέμου λειτούργησε ως συνεκτικό αφήγημα, οργανώνοντας το εθνικό φαντασιακό γύρω από τη νίκη και την εθνική υπερηφάνεια. Αντιθέτως, όπως έχει ήδη ειπωθεί, η τραυματική εμπειρία της εγκατάλειψης των νεκρών παρέμεινε στο περιθώριο της επίσημης ιστορικής αφήγησης και διατηρήθηκε κυρίως μέσα από αυτοβιογραφικές μαρτυρίες και λογοτεχνικές αφηγήσεις. Πολύ αργότερα, η ιστορική έρευνα θα στραφεί προς τη μελέτη των τραυματικών εμπειριών που συνδέθηκαν με τα γεγονότα αυτά και θα αναδείξει τα διχαστικά ζητήματα της συνθηκολόγησης, του δωσιλογισμού, της Αντίστασης και του Εμφυλίου αλλά και το ζήτημα της μη περισυλλογής των πεσόντων στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής και αλτρωτικής προσέγγισης.

¹² Καραφουλίδου, «Ολοκαύτωμα: Τραυματική μνήμη και ιστορική συνείδηση», ό.π.

¹³ Paul Ricoeur, *Memory, history, forgetting*, University of Chicago Press, Chicago 2004, σελ. 443-4.

Η προσέγγιση του τραύματος, επομένως, ως ιστορικής και πολιτισμικής κατασκευής, καθιστά αναγκαία τη διερεύνηση όχι μόνο των βιωμάτων που το συγκροτούν αλλά και του πολιτικού και ιδεολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο η μνήμη διαμορφώνεται, αποσιωπάται ή μετασχηματίζεται. Η εγκατάλειψη των νεκρών, λοιπόν, δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκομμένη από το ιστορικό συγκείμενο μέσα στο οποίο εκδηλώθηκε. Οι διαδικασίες οριοθέτησης των ελληνοαλβανικών συνόρων και οι πολιτικές που τις συνόδευσαν συνδέθηκαν στενά με τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στον ηπειροαλβανικό χώρο, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, επηρεάζοντας καθοριστικά τις μεταγενέστερες εξελίξεις,¹⁴ γι' αυτό και η εξέτασή τους αποτελεί μέσο κατανόησης του εν λόγω τραύματος, καθώς και της μακρόχρονης εκκρεμότητας της περισυλλογής και ταφής των πεσόντων.

¹⁴ Αλέξης Ηρακλείδης, *Πολυκύμαντες Σχέσεις - Έλληνες - Αλβανοί, 1821-2021*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2022, σελ. 24-5.

3. Η πορεία των ελληνοαλβανικών σχέσεων

Το 2018, μετά τη συνάντηση του πρωθυπουργού Αλέξη Τσίπρα με τον Αλβανό ομόλογό του στο Λονδίνο, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, με αφορμή την τελετή ενταφιασμού στο χωριό Βουλιαράτες της Αλβανίας των οστών 100 Ελλήνων ηρώων-πολεμιστών του 1940, δήλωνε ότι η διαδικασία αυτή «αποτελεί ιστορική δικαίωση των Ελλήνων πεσόντων, οι ψυχές των οποίων μπορούν να αναπαυθούν εν ειρήνη», επισημαίνοντας, παράλληλα, ότι «η υλοποίηση της σχετικής συμφωνίας συνιστά σημαντικό δείγμα προόδου στις ελληνοαλβανικές σχέσεις για το κλείσιμο των διμερών υποθέσεων των δύο χωρών».

Δεν επρόκειτο, ωστόσο, για την πρώτη ανάλογη τοποθέτηση. Ήδη από το 1987, μετά την άρση του εμπόλεμου με την Αλβανία, το οποίο είχε θεσπιστεί με το βασιλικό διάταγμα της 10ης Νοεμβρίου 1940, ο τότε υπουργός Εξωτερικών Κároλος Παπούλιας δήλωνε ότι «πρόθεση της ελληνικής Κυβέρνησης αποτελεί η ρύθμιση των εκκρεμών ζητημάτων ανάμεσα στις δύο χώρες με τον προσφορότερο τρόπο».¹⁵ Η πολιτική αυτή υποστηρίχθηκε και από τις δυτικές δυνάμεις και τις Η.Π.Α., οι οποίες επιδίωκαν να αποτρέψουν μια ενδεχόμενη προσέγγιση της Αλβανίας με τη Σοβιετική Ένωση.

Στις 9 Φεβρουαρίου 2009, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής προοπτικής της Αλβανίας, υπογράφηκε διακρατική συμφωνία για «την αναζήτηση, την εκταφή, τον προσδιορισμό της ταυτότητας και τον ενταφιασμό των Ελλήνων πεσόντων», σηματοδοτώντας την πρόθεση επανεκκίνησης των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών, που είχαν διακοπεί επί Ενβέρ Χότζα,¹⁶ αν και τα ζητήματα ανθρωπιστικού χαρακτήρα, όπως η ταφή νεκρών στρατιωτών, είχαν ήδη ρυθμιστεί από τη Σύμβαση της Γενεύης του 1949 με το άρθρο 120,¹⁷ σύμφωνα με το οποίο η ευθύνη για «την προστασία, τη συντήρηση καθώς και για τις λίστες στους πίνακες των ονομάτων των θανόντων και για οποιαδήποτε αλλαγή ή μεταφορά των τάφων ανήκει στη Διεύθυνση στην οποία υπάγεται η περιοχή». Παρότι η Ελλάδα είχε επικυρώσει τη Σύμβαση αυτή, ήδη, από τις 30 Δεκεμβρίου 1955 με το ΦΕΚ Α' 3/1956,¹⁸ δεν είχε ασκήσει ουσιαστική πίεση για την περισυλλογή και τον ενταφιασμό των νεκρών, μέχρι τη συμφωνία του 2009. Οι σχετικές

¹⁵ Γεώργιος Σούρλας, *Οι ήρωες του 1940 περιμένουν*, ΓΕΣ, Αθήνα χ.χ., σελ. 65.

¹⁶ Μανώλης Κούμας, *Δεκαετία πολέμων: Διλήμματα της ελληνικής διπλωματίας*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2022, σελ. 16.

¹⁷ Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (International Committee of the Red Cross-ICRC), «Τρίτη Σύμβαση της Γενεύης (1949) πρόσβαση 2 Ιανουαρίου 2026, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949>

¹⁸ «Σύμβαση της Γενεύης», *Βικιπαίδεια, η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια*, πρόσβαση 2 Ιανουαρίου 2026, https://el.wikipedia.org/wiki/Σύμβαση_της_Γενεύης

επερωτήσεις στη Βουλή και οι δηλώσεις πολιτικών δείχνουν ότι η στάση αυτή συνδεόταν με το ευρύτερο πλέγμα των ελληνοαλβανικών σχέσεων και, ιδίως, με τα ζητήματα της ελληνικής μειονότητας στη Βόρεια Ήπειρο και των Τσάμηδων.

Οι ιστορικές ρίζες των διαφορών των δύο χωρών ανάγονται στην κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στη διαμόρφωση των συνόρων των βαλκανικών κρατών μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (13 Ιουνίου-13 Ιουλίου 1878). Η Ιταλία προσέβλεπε στην προσάρτηση της αναδυόμενης Αλβανίας, η οποία ανακηρύχθηκε «ισχυρό και ανεξάρτητο κράτος», στις 29 Νοεμβρίου 1912. Τα σύνορά της αποτέλεσαν αντικείμενο διακανονισμού, σύμφωνα με το άρθρο 3 της Συνθήκης του Λονδίνου (17/10 Μαΐου του 1913), μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και παρά το γεγονός ότι ο ελληνικός στρατός είχε απελευθερώσει εδάφη της Βόρειας Ηπείρου, η περιοχή από το ακρωτήρι Στύλος ως τις Πρέσπες αποδόθηκε, τελικά, στο νεοσύστατο αλβανικό κράτος. Το ελληνικό αίτημα για διακανονισμό της μεθορίου από τον ντόπιο πληθυσμό, λόγω της εκεί ύπαρξης συμπαγούς ελληνικού στοιχείου, απορρίφθηκε,¹⁹ με αντάλλαγμα τα νησιά του Αιγαίου. Έτσι, ξεκίνησε η ελληνική διεκδίκηση της περιοχής ως Βόρειας Ηπείρου και η αλβανική, ως Νότιας Αλβανίας.

Οι θέσεις αυτές οριστικοποιήθηκαν με το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (Δεκέμβριος 1913).²⁰ Ωστόσο, η αντίδραση του αυτονομιστικού βορειοηπειρωτικού κινήματος οδήγησε στην υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Κέρκυρας (Μάιος 1914), το οποίο αναγνώριζε καθεστώς αυτονομίας για τις περιοχές της Κορυτσάς και του Αργυρόκαστρου, υπό την επίβλεψη Διεθνούς Επιτροπής Ελέγχου. Το πρωτόκολλο επικυρώθηκε από την Ιταλία και την Αυστροουγγαρία και έγινε αποδεκτό από την αλβανική κυβέρνηση. Κατά τη Συνδιάσκεψη των Παρισίων (1919), η μυστική Συμφωνία Βενιζέλου-Tittoni προέβλεπε ιταλική υποστήριξη στις ελληνικές διεκδικήσεις στη Βόρεια Ήπειρο. Η Ιταλία, όμως, παραμονές της Συνθήκης των Σεβρών (19 Αυγούστου 1920), υπαναχώρησε καθώς δεν ικανοποιήθηκαν οι διεκδικήσεις της στη Μικρά Ασία. Έξι χρόνια αργότερα, στις 30 Ιουλίου του 1926, υπογράφηκε η τελική πράξη αναγνώρισης των ελληνοαλβανικών συνόρων.²¹

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η ελληνική εξωτερική πολιτική προσανατολίστηκε στη διατήρηση «της εδαφικής κυριότητας και της πολιτικής ανεξαρτησίας μέσω της προσήλωσης

¹⁹ Θάνος Βερέμης, *Βαλκάνια από τον 19ο ως τον 20ό αιώνα: Δόμηση και αποδόμηση κρατών*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004, σελ. 55.

²⁰ Νίκος Γιαννόπουλος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940: Άγνωστες πτυχές του Ελληνοϊταλικού Πολέμου*, Historical Quest, Αθήνα 2016, σελ. 8.

²¹ Βερέμης, *Βαλκάνια από τον 19ο ως τον 20ό αιώνα*, ό.π., σελ. 64.

στις αρχές της διεθνούς νομιμότητας και της διατήρησης φιλικών σχέσεων με τα κράτη της βαλκανικής και τις Μεγάλες Δυνάμεις». ²² Στο ίδιο πλαίσιο εντάχθηκε και η επιδίωξη προσέγγισης με την Ιταλία, λόγω της ισχυρής ναυτικής της παρουσίας στη Μεσόγειο. Έτσι, στις 23 Σεπτεμβρίου 1928, υπογράφηκε η «Συνθήκη φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού» ανάμεσα στον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Benito Mussolini, η οποία προέβλεπε την εγγύηση της διατήρησης των συνόρων που όριζαν οι συνθήκες λήξης του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1934, η κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη προσχώρησε στο βαλκανικό Σύμφωνο με την Τουρκία, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία, με σκοπό τη διασφάλιση των ενδοβαλκανικών συνόρων και την παρεμπόδιση μιας βουλγαρο-γιουγκοσλαβικής επίθεσης. Παρά τις προσπάθειες του Ιωάννη Μεταξά για διατήρηση του status quo στην Νοτιοανατολική Ευρώπη, η ένταση με την Ιταλία δεν αποτράπηκε. ²³ Τον Ιούνιο του 1940, ο Mussolini κήρυξε τον πόλεμο κατά της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας κατηγορώντας την Ελλάδα για παραβίαση της ουδετερότητας. Παράλληλα, με αφορμή το ζήτημα της Τσαμουριάς και τη δολοφονία του Αλβανού Νταούτ Χότζα, η αντιπαράθεση οξύνθηκε ακόμα περισσότερο. Η επίδοση του ιταλικού τελεσίγραφου στον Ιωάννη Μεταξά, στις 28 Οκτωβρίου 1940, σήμανε την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Σύμφωνα με τα αρχεία της Διεύθυνσης Στρατού, ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος κόστισε τη ζωή σε 13.936 αξιωματικούς και οπλίτες. Από αυτούς, 5.960 ενταφιάστηκαν σε οργανωμένα στρατιωτικά νεκροταφεία εντός του ελληνικού εδάφους, ενώ οι υπόλοιποι παρέμειναν σε αλβανικό έδαφος, συχνά σε πρόχειρους ή μη καταγεγραμμένους τάφους.

Κατά την πρώτη περίοδο των πολεμικών επιχειρήσεων (28 Οκτωβρίου-13 Νοεμβρίου 1940) έχασαν τη ζωή τους 548 στρατιώτες, οι οποίοι θάφτηκαν σε οργανωμένα νεκροταφεία εντός της ελληνικής επικράτειας ²⁴. Κατά τη δεύτερη περίοδο (14 Νοεμβρίου-8 Δεκεμβρίου 1940), όταν καταλήφθηκε ο ορεινός όγκος του Μοράβα και ο συγκοινωνιακός κόμβος της Κορυτσάς και απελευθερώθηκαν η Κορυτσά, η Ερσέκα, το Λεσκοβίκι, η Πρεμετή, οι Άγιοι Σαράντα, το Δελβίνο, η Δερβιτσάνη, το Φράσερι και η Χειμάρρα, οι απώλειες ανήλθαν σε 1.558 στρατιώτες οι οποίοι ενταφιάστηκαν, είτε σε πρόχειρα στρατιωτικά νεκροταφεία κοντά στο πεδίο της μάχης είτε, στην περίπτωση όσων κατέληγαν στα νοσοκομεία, στα παρακείμενα κοιμητήρια. Κατά την τρίτη περίοδο (9 Δεκεμβρίου 1940 έως 8 Μαρτίου 1941), το Β΄ Σώμα Στρατού κατέλαβε την Κλεισούρα, και άλλες στρατηγικές θέσεις, απωθώντας τους Ιταλούς σε

²² Κούμας, *Δεκαετία πολέμων*, σελ. 22.

²³ Στο ίδιο, σελ. 36-37.

²⁴ Σούρλας, *Οι ήρωες του 1940 περιμένουν*, ό.π., σελ. 25-33.

απόσταση 30 έως 50 χιλιομέτρων από την ελληνοαλβανική μεθόριο. Οι νεκροί αυτής της περιόδου έφτασαν τους 7.792, πολλοί από τους οποίους χάθηκαν εξαιτίας δυσμενών καιρικών συνθηκών. Οι ταφές έγιναν σε στρατιωτικά νεκροταφεία σε ελληνικό έδαφος, σε πρόχειρα οργανωμένους χώρους κοντά στο πεδίο της μάχης, σε μεμονωμένους ή ομαδικούς τάφους και σε παρακείμενα ορθόδοξα κοιμητήρια ελληνικών χωριών της Βόρειας Ηπείρου. Κατά την τέταρτη περίοδο (9 Μαρτίου-28 Απριλίου 1941), πραγματοποιήθηκε ιταλική αντεπίθεση που απέτυχε να καταλάβει τα υψώματα 731, Μπρέγκου Ραπίτ, Τρεμπεσίνα. Οι νεκροί στρατιώτες έφτασαν τους 4.038. Έως τις 14 Απριλίου θάβονταν σε οργανωμένα νεκροταφεία, αλλά κατά τη σύμπτυξη του ελληνικού στρατού, οι ταφές γίνονταν πλέον πρόχειρα. Συνολικά, 7.948 νεκροί στρατιώτες παρέμειναν άταφοι ή πρόχειρα θαμμένοι.

Οι λόγοι αυτής της εξέλιξης μπορούν να αναζητηθούν, πρώτον, στο καθεστώς του εμπόλεμου μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας. Μετά την προσάρτηση της Αλβανίας από την Ιταλία, τον Απρίλιο του 1939, η αλβανική εθνική συνέλευση εκχώρησε την κυριαρχική εξουσία της στην Ιταλία με τον νόμο 1112/39 που προέβλεπε τη συγχώνευση των ιταλικών με τις αλβανικές στρατιωτικές δυνάμεις.²⁵ Στις 9 Ιουνίου 1940, ο βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ Γ' υπέγραψε το βασιλικό διάταγμα υπ' αριθ. 194/9-6-1940, σύμφωνα με το οποίο το αλβανικό βασίλειο θεωρούνταν ότι βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με όλα τα κράτη που αντιμαχόταν η Ιταλία. Από την ελληνική πλευρά, στις 10 Νοεμβρίου 1940 ψηφίστηκε ο νόμος 2636/10-11-1940, ο οποίος χαρακτήριζε «ως εχθρικά κράτη, την Ιταλίαν μετά των κτήσεων, αυτοκρατορικών εδαφών και αποικιών αυτής ως και την Αλβανίαν». Έτσι, η Αλβανία αντιμετωπίστηκε επισήμως από την ελληνική πολιτεία ως εμπόλεμο κράτος, γεγονός που επηρέασε καθοριστικά τις μετέπειτα ελληνοαλβανικές σχέσεις και τη διαχείριση των εκκρεμών ζητημάτων που προέκυψαν.

Δεύτερος καθοριστικός παράγοντας υπήρξε η ένταξη της Αλβανίας, μετά το τέλος του πολέμου, στη σοβιετική σφαίρα επιρροής, σε αντίθεση με την Ελλάδα που προσδέθηκε στις Δυτικές Δυνάμεις. Στο πλαίσιο αυτό, δύο ζητήματα κυριάρχησαν στις ελληνοαλβανικές σχέσεις²⁶ της μεταπολεμικής περιόδου: αφενός, η γεωγραφική οριοθέτηση της Βόρειας Ηπείρου και αφετέρου το ζήτημα της ελληνικής μειονότητας στην περιοχή. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του πρωθυπουργού της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, Γεώργιου Παπανδρέου, στις 18 Οκτωβρίου 1944²⁷: «Η Βόρεια Ήπειρος αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα

²⁵ Ντάγιος, *Ελλάδα και Αλβανία*, σελ. 55.

²⁶ Στο ίδιο, σελ. 60.

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 88-9.

της Ελλάδας και έχει προσφάτως καθαγιαστεί από τους τάφους των ηρώων μας». Ωστόσο, η ελληνική τοποθέτηση δεν έτυχε της υποστήριξης του State Department, το οποίο επιθυμούσε τη διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος της Αλβανίας και την ανάσχεση της σοβιετικής επιρροής στα Βαλκάνια. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η απόφαση του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή να αναστείλει τις πρωτοβουλίες της Πανηπειρωτικής Ομοσπονδίας Αμερικής για ανταρτοπόλεμο εναντίον του αλβανικού κομμουνιστικού καθεστώτος.²⁸ Αντίστοιχα, ο Αλέξανδρος Παπάγος δήλωνε, στις 17 Δεκεμβρίου 1952, ότι «επιθυμούσε να δει την Αλβανία ως ισότιμη βαλκανική χώρα»,²⁹ υποδηλώνοντας πρόθεση σταδιακής εξομάλυνσης των σχέσεων. Από την πλευρά της, η αλβανική ηγεσία έκανε κατά καιρούς νύξεις περί «ειρηνικής διευθέτησης των διαφωνιών και την αποκατάσταση των ομαλών σχέσεων με την Ελλάδα». Παρά το γεγονός ότι τον Φεβρουάριο του 1958 υπογράφηκε ελληνοαλβανικό πρωτόκολλο συνεργασίας, λίγους μήνες αργότερα, ο Αλβανός πρέσβης γνωστοποίησε στον Έλληνα ομόλογό του ότι η κυβέρνησή του ανέστελλε όλες τις ενέργειες για την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένης και της υπόσχεσης για την παράδοση των οστών των 23 Ελλήνων αξιωματικών³⁰.

Τρίτος παράγοντας υπήρξε το ζήτημα των μειονοτικών πληθυσμών. Την άνοιξη του 1962, στο περιθώριο συνάντησης του ΝΑΤΟ στο Παρίσι, ο υπουργός Εξωτερικών Ευάγγελος Αβέρωφ, τάχθηκε υπέρ της αποκατάστασης των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών, υπό την προϋπόθεση ότι το βορειοηπειρωτικό θα παρέμενε σε εκκρεμότητα.³¹ Κατά την περίοδο της Χούντας, επιδιώχθηκε εξομάλυνση των σχέσεων που μπορεί να ερμηνευτεί στο πλαίσιο της ευθυγράμμισης του καθεστώτος με τις στρατηγικές επιδιώξεις των Ηνωμένων Πολιτειών στα Βαλκάνια.³² Τον Οκτώβριο του 1969, συμφωνήθηκε η ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, ενώ στις 6 Μαΐου 1971, οι ελληνοαλβανικές σχέσεις αποκαταστάθηκαν επίσημα με την έναρξη της «ανταλλαγής διπλωματικών αντιπροσώπων εις τον βαθμό των πρεσβειών».³³ Παρότι το ζήτημα του εμπόλεμου παρέμενε τυπικά ανοιχτό, το βορειοηπειρωτικό ξεπεράστηκε μέσω αμοιβαίας παρασιώπησης. Νέα ώθηση στην προσέγγιση δόθηκε το 1978, όταν η κυβέρνηση Χότζα (έπειτα από το τέλμα που ακολούθησε την ψήφιση του διατάγματος 5339/1975 για τη μετονομασία τοπωνυμίων και ανθρωπωνυμίων, το οποίο

²⁸ Στο ίδιο, σελ. 205-7.

²⁹ Στο ίδιο, σελ. 221-2.

³⁰ Στο ίδιο, σελ. 236.

³¹ Στο ίδιο, σελ. 260.

³² Ηρακλείδης, *Πολυκύμαντες Σχέσεις*, ό.π., σελ. 398.

³³ Ντάγιος, *Ελλάδα και Αλβανία*, ό.π., σελ. 278.

θεωρήθηκε από την ελληνική πλευρά ως μέθοδος απαλλοτρίωσης της εθνικής γης) επιδιώκοντας βελτίωση των σχέσεων με τις δυτικές Δυνάμεις, κάλεσε τους Βορειοηπειρώτες να διαφυλάξουν τη γλώσσα και την κουλτούρα τους.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ συνέχισε τη στρατηγική του Κωνσταντίνου Καραμανλή για Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Εθνική Συμφιλίωση, Συνταγματική πολιτική και σύγκλιση της Ελλάδας με τη Δύση. Σε αυτό το πνεύμα, το 1984, ο Κároλος Παπούλιας, στη διάρκεια επίσκεψής του στα Τίρανα, δήλωσε ότι οι συνθήκες για την άρση του εμπόλεμου είχαν πλέον ωριμάσει. Κατά την ίδια επίσκεψη, η ελληνική αντιπροσωπεία κατέθεσε στεφάνι στην Πρεμετή, στο ύψωμα 731, υπογράφηκαν πέντε συμφωνίες μεταξύ των δύο χωρών και διανοίχθηκε η συνοριακή δίοδος της Κακαβιάς. Η διαδικασία αυτή κορυφώθηκε στις 28 Αυγούστου 1987, όταν η ελληνική κυβέρνηση, με πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου, ήρε επισήμως την εμπόλεμη κατάσταση ανάμεσα στην Ελλάδα και την Αλβανία, εγκαινιάζοντας μια νέα φάση στις σχέσεις των δύο κρατών και δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για τη σταδιακή αντιμετώπιση των εκκρεμών ζητημάτων που είχε κληροδοτήσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Το 1997 επιτεύχθηκε συμφωνία μεταξύ των υπουργών Άμυνας των δύο χωρών για κατασκευή νεκροταφείων στην Κλεισούρα και την Κορυτσά, καθώς και για την ανακατασκευή του υπάρχοντος στους Βουλιάρατες. Η Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας παραχώρησε εκτάσεις σε αυτές τις περιοχές για τον σκοπό αυτό. Ωστόσο, η αλβανική πλευρά, διά του Υπουργείου Εξωτερικών, αρνήθηκε να υπογράψει το σχετικό πρωτόκολλο συνεργασίας και ενέκρινε μόνο την περισυλλογή με την προϋπόθεση ότι τα οστά θα μεταφέρονταν στην Ελλάδα. Κατά το πρώτο εξάμηνο του 1998, ξεκίνησε η περισυλλογή των οστών στις περιοχές της Κλεισούρας, Αργυρόκαστρου, Χειμάρρας, Κορυτσάς, Πρεμετής όπου εντοπίστηκαν 2.725 τάφοι Ελλήνων στρατιωτών. Τον Δεκέμβριο του 2007, απαντώντας σε επρώτηση του βουλευτή Μαυρουδή Βορίδη σχετικά με την πορεία της υπόθεσης των στρατιωτικών νεκροταφείων στην Αλβανία, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας επανέλαβε την «πάγια θέση της ελληνικής πλευράς που ήταν ανέκαθεν και εξακολουθεί να είναι σήμερα, τα οστά των ηρωικώς πεσόντων στην Αλβανία κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-41 έπρεπε να παραμείνουν στον τόπο της θυσίας τους, με την κατασκευή στρατιωτικών νεκροταφείων-μνημείων».³⁴

³⁴ Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, «Λειτουργία Στρατιωτικών Νεκροταφείων στην Αλβανία», 10 Δεκεμβρίου 2007, πρόσβαση 10 Ιανουαρίου 2026, <https://www.mod.mil.gr/leitourgia-str-nekrotafion-stin-albania/>

Η ουσιαστική εξομάλυνση των ελληνοαλβανικών σχέσεων συνδέθηκε με την ευρωπαϊκή προοπτική της Αλβανίας. Η υποβολή της αίτησης ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στις 28 Απριλίου 2009, εγκαινίασε νέα περίοδο στις διμερείς σχέσεις, ενώ η πρόοδος της ενταξιακής διαδικασίας κατέστησε επιτακτική την προσαρμογή της Αλβανίας στα ευρωπαϊκά κριτήρια, μεταξύ των οποίων περιλαμβανόταν και η προστασία των δικαιωμάτων της ελληνικής εθνικής μειονότητας. Στο πλαίσιο αυτό, διατυπώθηκαν στην ελληνική Βουλή ερωτήματα για το κατά πόσο η διευθέτηση του ζητήματος των άταφων πεσόντων του Ελληνοϊταλικού Πολέμου αποτελούσε προϋπόθεση για την ένταξη της Αλβανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η συζήτηση αναζωπυρώθηκε (επερώτηση του βουλευτή Κοζάνης Γιώργου Κασαπίδη για το αν η εκκρεμότητα για τους άταφους πεσόντες συγκαταλέγεται στα προαπαιτούμενα για την ένταξη της Αλβανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση), μετά τις επαφές του Υπουργού Εξωτερικών Νίκου Κοτζιά με τον Αλβανό ομόλογό του στο πλαίσιο των διμερών συνομιλιών στην Κρήτη.³⁵ Παράλληλα, η απόφαση της αλβανικής κυβέρνησης να προχωρήσει στις διαδικασίες εντοπισμού και ταυτοποίησης των Ελλήνων στρατιωτών συνοδεύτηκε από δηλώσεις του υπουργού Εξωτερικών Ditmir Bushati, ο οποίος συνέδεσε το ζήτημα των στρατιωτικών νεκροταφείων τόσο με την οριστική κατάργηση του εμπολέμου καθεστώτος μέσω κοινοβουλευτικής πράξης, όσο και με την επίλυση άλλων εκκρεμοτήτων των ελληνοαλβανικών σχέσεων, μεταξύ των οποίων και το ζήτημα των περιουσιακών αξιώσεων των Τσάμηδων. Έτσι, ένα ιστορικό πρόβλημα με ρίζες ήδη στον Μεσοπόλεμο επανήλθε στη δημόσια συζήτηση ως παράμετρος των διμερών διαπραγματεύσεων.³⁶ Η εξέλιξη αυτή δείχνει ότι το ανθρωπιστικό ζήτημα της αναζήτησης και του ενταφιασμού των Ελλήνων πεσόντων του 1940-1941 εξακολουθούσε να επηρεάζεται από τις ευρύτερες πολιτικές και διπλωματικές εκκρεμότητες ανάμεσα στις δύο χώρες.

Σε διεθνές επίπεδο, η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991, σηματοδότησε το τέλος της απομόνωσης της Αλβανίας και την ένταξή της στο μεταψυχροπολεμικό σύστημα διεθνών σχέσεων. Η αλβανική εξωτερική πολιτική προσανατολίστηκε πλέον με την Ε.Ε. και τις Η.Π.Α.,

³⁵ «Ερώτηση του βουλευτή Κοζάνης Γιώργου Κασαπίδη σχετικά με την αναζήτηση, εκταφή, ταυτοποίηση και ενταφιασμό των 'άταφων' πεσόντων Ελλήνων στρατιωτικών κατά το έπος του 1940 στο Αλβανικό μέτωπο», *Εφημερίδα Κοζάνη* (efkozani.gr), 14 Νοεμβρίου 2017. Πρόσβαση 10 Ιανουαρίου 2026, <https://efkozani.gr/ερώτηση-του-βουλευτή-κοζάνης-γιώργου-3/>

³⁶ Νίκος Μελέτης, «Αλβανικές υποσχέσεις για στρατιωτικά νεκροταφεία και Τσάμικο ζήτημα στο βάθος», *Liberal.gr*, 21 Δεκεμβρίου 2017. Πρόσβαση 26 Ιανουαρίου 2026, <https://www.liberal.gr/amyna-diplomatia/albanikes-ypotheseis-gia-stratiotika-nekrotafeia-kai-tsamiko-zitima-sto-bathos>

επιδιώκοντας οικονομική ενίσχυση και ειρηνική συνύπαρξη με τις γειτονικές χώρες.³⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, το 2017, σε μία περίοδο γεωπολιτικής ύφεσης,³⁸ συμφωνήθηκε με την ελληνική πλευρά η εφαρμογή της συνεργασίας για την «αναζήτηση, την εκταφή, την ταυτοποίηση και την ταφή των Ελλήνων στρατιωτών που έπεσαν στην Αλβανία κατά τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41 και την ανέγερση κοιμητηρίων γι' αυτούς εντός της αλβανικής επικράτειας». Η απόφαση αυτή, έπειτα από τις εγκρίσεις της προηγούμενης κυβέρνησης Μπερίσα το 2010 και το 2012 για τα νεκροταφεία στην Κλεισούρα Πρεμετής και στους Βουλιαράτες Δερόπολης Αργυροκάστρου,³⁹ εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια αποκλιμάκωσης των περιφερειακών εντάσεων. Σήμερα, τα ελληνοαλβανικά σύνορα θεωρούνται σκληρό εξωτερικό σύνορο της Ε.Ε. και ένα σύνορο διασυνοριακής συνεργασίας.

Από την προηγούμενη ιστορική αναδρομή καθίσταται σαφές ότι το ζήτημα της ταφής των πεσόντων και της κατασκευής στρατιωτικών νεκροταφείων στο αλβανικό έδαφος υπερέβαινε το στενό πλαίσιο μιας ανθρωπιστικής και θρησκευτικής υποχρέωσης απέναντι στους νεκρούς και προσλάμβανε ευρύτερη πολιτική και συμβολική σημασία τόσο για την ελληνική όσο και για την αλβανική πλευρά. Η τύχη των Ελλήνων πεσόντων του Ελληνοϊταλικού Πολέμου συνδέθηκε στενά με τις εκάστοτε πολιτικές, διπλωματικές και γεωπολιτικές προτεραιότητες των δύο κρατών. Ως εκ τούτου, η μακρόχρονη παραμονή χιλιάδων στρατιωτών σε πρόχειρους ή άγνωστους τάφους δεν υπήρξε μόνο συνέπεια των συνθηκών του πολέμου, αλλά και αποτέλεσμα της διαχείρισης του παρελθόντος στο πλαίσιο των ελληνοαλβανικών σχέσεων, του Ψυχρού Πολέμου και των μειονοτικών ζητημάτων. Μόνο με τη σταδιακή εξομάλυνση των διμερών σχέσεων και την ένταξη της Αλβανίας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο συνεργασίας το ζήτημα των πεσόντων κατέστη δυνατό να αντιμετωπιστεί ως ζήτημα ανθρωπισμού και μνήμης.

Η ερμηνεία αυτής της σημασίας μπορεί να αναζητηθεί στη συμβολική λειτουργία των νεκροταφείων και γενικότερα, των τόπων μνήμης. Σύμφωνα με τον Pierre Nora, όταν η μνήμη παύει να ενσωματώνεται οργανικά στην καθημερινή ζωή, επενδύεται σε συγκεκριμένους τόπους, οι οποίοι λειτουργούν ως φορείς και υλικές αποτυπώσεις της συλλογικής ανάμνησης.

³⁷ Ιωάννης Κούζας, *Ελληνοαλβανικές σχέσεις (1990-2010) - Οι διμερείς σχέσεις υπό το πρίσμα της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και του ζητήματος των Τσάμηδων*, Διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2013, σελ. 20-1.

³⁸ «Eurasia Group: Το 2017 η πιο επικίνδυνη-γεωπολιτικά-χρονιά από τον Β'Π.Π.», *Liberal.gr*, 3 Ιανουαρίου 2017. Πρόσβαση 10 Ιανουαρίου 2026, <https://www.liberal.gr/oikonomia/eyrasia-group-2017-i-pio-epikindyni-geopolitica-hronia-apo-ton-b-pp>

³⁹ «Αλβανία: Πρώτο βήμα για εφαρμογή της συμφωνίας για τα νεκροταφεία για τους Έλληνες στρατιώτες», *Η Ναυτεμπορική*, 17 Δεκεμβρίου 2017. Πρόσβαση 20 Ιανουαρίου 2026, <https://www.naftemporiki.gr/politics/1074594/alvania-proto-vima-gia-efarmogi-tis-symfonias-gia-ta-nekrotafeia-gia-tous-ellines-stratiotes/>

Υπό το πρίσμα αυτό, η κατασκευή νεκροταφείων και μνημείων στον χώρο της Βόρειας Ηπείρου μπορεί να εκληφθεί όχι μόνο ως πράξη απόδοσης τιμής στους νεκρούς, αλλά και ως διαδικασία συγκρότησης και ενίσχυσης συλλογικών ταυτοτήτων. Οι χώροι αυτοί θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως σημεία αναφοράς για τον ελληνικό μειονοτικό πληθυσμό και ως τόποι τέλεσης μνημονικών πρακτικών, γεγονός που εξηγεί, σε σημαντικό βαθμό, την επιφυλακτικότητα που επέδειξε η αλβανική πλευρά κατά τις πρώτες δεκαετίες των τεταμένων ελληνοαλβανικών σχέσεων. Η περίπτωση των πεσόντων του 1940-1941 αναδεικνύει, επομένως, ότι η συλλογική μνήμη διαμορφώνεται μέσα από τις πολιτικές χρήσεις του παρελθόντος, τις σιωπές και τις προτεραιότητες κάθε ιστορικής περιόδου.

Ωστόσο, η σταδιακή εξομάλυνση των διμερών σχέσεων επέφερε σημαντικές μεταβολές στη διαχείριση του ζητήματος. Στο πλαίσιο αυτό, η αλβανική κυβέρνηση προχώρησε στην κατασκευή στρατιωτικών νεκροταφείων για την ταφή των Ελλήνων στρατιωτών που έπεσαν κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο, υιοθετώντας μια πρακτική αντίστοιχη με εκείνη που είχε ήδη εφαρμοστεί στην Ελλάδα για τους πεσόντες που βρίσκονταν εντός της ελληνικής επικράτειας. Ακολουθεί μια συνοπτική παρουσίαση των στρατιωτικών νεκροταφείων και των μνημείων που έχουν ανεγερθεί έως σήμερα στην Ελλάδα και την Αλβανία.

4. Απεικονίσεις μνήμης: τα συμμαχικά νεκροταφεία και τα μνημεία του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου

Σύμφωνα με τον Maurice Halbwachs, ο τρόπος με τον οποίο μια κοινωνία θυμάται έχει οντολογική διάσταση γιατί αποκαλύπτει τόσο τις δυνατότητες όσο και τις αδυναμίες της. Οι τελετές μνήμης και οι γεωγραφικά προσδιορισμένοι τόποι εκτέλεσής τους δεν κατασκευάζουν μόνο τη συλλογική ταυτότητα, αλλά διατηρούν ενεργή τη μνήμη στο εκάστοτε παρόν· μία μνήμη της οποίας η πρόσληψη καθορίζει και τον τρόπο μνημόνευσής της.⁴⁰

Στο πλαίσιο του πολιτισμού της μνήμης, ο θάνατος, αποτελεί κατά τον Jan Assmann, μία «αρχετυπική σκηνή». Ο νεκρός, εφόσον εξακολουθεί να ζει στη μνήμη των επόμενων γενεών, παραμένει συμβολικά παρών και εξακολουθεί να αποτελεί μέλος της κοινότητας. Η παρουσία αυτή, βέβαια, προϋποθέτει έναν σαφή χρονικό και χωρικό προσδιορισμό που να εντάσσει τη μνήμη στο πλαίσιο αναφοράς του παρόντος. Εν τούτοις, ο τόπος δεν αποτελεί απλώς γεωγραφικό προσδιορισμό, αλλά πολιτισμική κατασκευή που συνδέει το παρόν με το παρελθόν και λειτουργεί ως φορέας συλλογικής μνήμης και ταυτότητας.⁴¹ Έτσι, ολόκληρα τοπία μετασχηματίζονται σε επινοημένους «τόπους μνήμης», κατά τον Pierre Nora, αποκτώντας σημειολογικό χαρακτήρα. Σε αυτούς, η κοινότητα συνομιλεί με τους νεκρούς της και μέσα από αυτή τη διαρκή συνομιλία, διατηρεί ζωντανή τόσο τη μνήμη τους όσο και τη δική της ενότητα και ολότητα.⁴²

Ανάλογη λειτουργία επιτελούν και τα πολεμικά μνημεία, όπως επισημαίνει ο Benedict Anderson, καθώς τόσο σε αυτά που αναγράφονται τα ονόματα των πεσόντων, όσο και στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, «περιέχεται το ασώματο φαντασιακό του έθνους».⁴³ Συνιστά, δηλαδή, το λείψανο «ισχυρό μέσο νομιμοποίησης» που μετατρέπει τους τόπους ταφής και τα μνημεία, όχι απλώς σε τόπους μνήμης και απότισης τιμής στους νεκρούς αλλά, και σε τόπους αναπαραγωγής μιας συλλογικής ταυτότητας. Η κατασκευή, συνεπώς, ενός στρατιωτικού νεκροταφείου αποτελεί τμήμα της διαδικασίας συγκρότησης της επίσημης μνήμης ενός έθνους-κράτους, την υλική, δηλαδή, έκφραση της εθνικής αφήγησης γύρω από τον πόλεμο, τη θυσία και τη συλλογική ταυτότητα και όχι μόνο έναν ουδέτερο συμβολικά τόπο.

⁴⁰ Χάρης Αθανασιάδης - Πολυμέρης Βόγλης (επιμ.), *Εθνικές Επέτειοι - Μορφές διαχείρισης της μνήμης και της ιστορίας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023, σελ. 132.

⁴¹ Assmann, *Πολιτισμική μνήμη*, ό.π., σελ. 31-43.

⁴² Στο ίδιο, σελ. 73.

⁴³ Στο ίδιο, σελ. 76-7.

Η σημασία της ταφής των νεκρών ανάγεται στην αρχαιότητα. Η περισυλλογή των πεσόντων πολεμιστών αποτελούσε ιερό και αδιαπραγμάτευτο καθήκον, καθώς η ταφή δεν ήταν μόνο πράξη σεβασμού, αλλά και θρησκευτική υποχρέωση. Η μη ταφή θεωρούνταν ότι στερούσε από την ψυχή τη γαλήνη στον Άδη και, ταυτόχρονα, συνιστούσε ύβρι απέναντι στους θεούς και ένδειξη βαρβαρότητας. Στην *Ιλιάδα*, η παράδοση του σώματος του Έκτορα από τον Αχιλλέα στους Τρώες για την επιτέλεση της ταφής, αναδεικνύει τον σεβασμό προς τον νεκρό ακόμη και μεταξύ εχθρών. Στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, η άρνηση της ταφής προβάλλεται ως παραβίαση ανώτερων και άγραφων νόμων. Στις πόλεις-κράτη κηρυσσόταν συχνά ανακωχή μετά τη μάχη για την περισυλλογή των πεσόντων, ενώ στην Αθήνα οι νεκροί αποτεφρώνονταν και τα οστά μεταφέρονταν στην πόλη όπου τελούνταν δημόσια ταφή και εκφωνούνταν επιτάφιος λόγος, όπως μαρτυρεί ο Θουκυδίδης. Η ταφή συνδύαζε, επομένως, τη θρησκευτική ευλάβεια με την πολιτική λειτουργία, ενισχύοντας τη συλλογική μνήμη και την ταυτότητα της κοινότητας.

Οι νεκρικές τελετές και τα πολεμικά μνημεία εξακολουθούν μέχρι σήμερα να επιτελούν αντίστοιχες λειτουργίες. Παράγουν δημόσια μνήμη, ανανεώνουν εθνικές αφηγήσεις και λειτουργούν ως συμβολική αποκατάσταση μιας ιστορικής οφειλής απέναντι στους νεκρούς. Παράλληλα, μπορούν να λειτουργήσουν ως μορφή ήπιας διπλωματίας και ως εργαλείο σταθεροποίησης, ειδικά σε μια περιοχή σαν τη βαλκανική όπου οι μνήμες των συγκρούσεων του 20ού αιώνα παραμένουν ζωντανές. Η ταφή των πεσόντων δεν σημαίνει, επομένως, μόνο ανάπαυση των νεκρών, αλλά και μια προσπάθεια συμφιλίωσης των ζωντανών με το τραυματικό παρελθόν τους. Υπό το πρίσμα αυτό, τα στρατιωτικά νεκροταφεία υπερβαίνουν την αμιγώς τελετουργική τους λειτουργία και αναδεικνύονται σε πεδία απόδοσης τιμής, διπλωματικών διαπραγματεύσεων και συμβολικής διαχείρισης του παρελθόντος, ενώ ταυτόχρονα, ο τρόπος με τον οποίο κάθε εποχή προσεγγίζει το ζήτημα αποκαλύπτει όχι μόνο τις αντιλήψεις της για το παρελθόν, αλλά και τις πολιτικές, ιδεολογικές και διπλωματικές χρήσεις της ιστορίας της στο παρόν.

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η περίπτωση των στρατιωτικών νεκροταφείων του Β' Παγκόσμιου Πολέμου στην Ελλάδα και την Αλβανία. Η κατασκευή και η λειτουργία τους δεν υπαγορεύτηκαν αποκλειστικά από ανθρωπιστικές επιταγές ή διεθνείς υποχρεώσεις, αλλά επηρεάστηκαν καθοριστικά από τον τρόπο με τον οποίο τα δύο κράτη επέλεξαν να διαχειριστούν δημόσια τη μνήμη του πολέμου και τις μεταξύ τους σχέσεις. Για τον λόγο αυτό απαιτήθηκαν πολλές δεκαετίες έως ότου η Αλβανία προχωρήσει, σύμφωνα με το άρθρο 120 της Σύμβασης της Γενεύης, στη δημιουργία στρατιωτικών νεκροταφείων για τους Έλληνες

πεσόντες στο έδαφός της και η ελληνική πλευρά υπερβεί τις δικές της πολιτικές επιφυλάξεις και καθυστερήσεις για τη διεκδίκηση της εκπλήρωσης αυτού του αιτήματος.

4.1 Τα συμμαχικά νεκροταφεία σε Ελλάδα και Αλβανία

Τα νεκροταφεία του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου στην Ελλάδα και την Αλβανία διακρίνονται αφενός, σε συμμαχικά νεκροταφεία όπου ενταφιάστηκαν πεσόντες των Συμμαχικών Δυνάμεων και αφετέρου, σε ελληνικά στρατιωτικά νεκροταφεία του Ελληνοϊταλικού Πολέμου (1940-1941), τα οποία αφορούν αποκλειστικά Έλληνες στρατιώτες που σκοτώθηκαν στο αλβανικό μέτωπο. Τα συμμαχικά νεκροταφεία συνδέονται κυρίως με τη συμμετοχή των βρετανικών και κοινοπολιτειακών δυνάμεων στις επιχειρήσεις της Ανατολικής Μεσογείου. Στην Ελλάδα, οι σημαντικότερες ταφές πραγματοποιήθηκαν μετά τη Μάχη της Ελλάδας (Απρίλιος 1941) και τη Μάχη της Κρήτης (Μάιος-Ιούνιος 1941), καθώς και κατά τη διάρκεια μεταγενέστερων επιχειρήσεων έως το 1945. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα συμμαχικά νεκροταφεία στο Φάληρο, στον κόλπο της Σούδας, στην Καλαμάτα και στη Ρόδο. Στην Αλβανία, το συμμαχικό νεκροταφείο των Τιράνων περιλαμβάνει κυρίως Βρετανούς στρατιώτες και αεροπόρους που σκοτώθηκαν σε αποστολές υποστήριξης και σε ειδικές επιχειρήσεις.

Σε αντίθεση με τους πεσόντες των συμμαχικών δυνάμεων, οι περισσότεροι Έλληνες στρατιώτες που σκοτώθηκαν στο αλβανικό μέτωπο παρέμειναν επί δεκαετίες σε πρόχειρους ή άγνωστους τάφους. Η συστηματική διαδικασία εντοπισμού, εκταφής και ταυτοποίησης των λειψάνων τους ξεκίνησε έπειτα από διμερείς συμφωνίες Ελλάδας και Αλβανίας και εφαρμόζεται ενεργά από το 2018 με τη χρήση σύγχρονων μεθόδων γενετικής ταυτοποίησης. Από την έναρξη εφαρμογής της διακρατικής συμφωνίας του 2009, περισσότεροι από χίλιοι Έλληνες στρατιώτες έχουν ενταφιαστεί στα στρατιωτικά νεκροταφεία της Αλβανίας ύστερα από εργασίες ανάσχυσης, ταυτοποίησης και επανενταφιασμού. Με τον τρόπο αυτό, η μνήμη των πεσόντων εντάσσεται εκ νέου σε ένα οργανωμένο δημόσιο και εθνικό πλαίσιο αναφοράς, επιβεβαιώνοντας τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζουν οι τόποι ταφής στη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης και του επίσημου ιστορικού αφηγήματος.

4.2 Τα μνημεία του Ελληνοϊταλικού και του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου

Εκτός από τα στρατιωτικά νεκροταφεία, το επίσημο ελληνικό συλλογικό αφήγημα αρθρώθηκε και μέσα από ποικίλες πρακτικές και αναπαραστάσεις, όπως τα ηρώα, τα μνημεία, οι επετειακές τελετές και οι μουσειακές ή εκθεσιακές αναπαραστάσεις, οι οποίες πρόταξαν τον ηρωισμό και τη θυσία ώστε να αποτίσουν φόρο τιμής στους νεκρούς και, ταυτόχρονα, ως υλικές και συμβολικές εκφράσεις της μεταπολεμικής διαχείρισης της μνήμης των πεσόντων και του πολεμικού τραύματος της ελληνικής κοινωνίας,⁴⁴ να συγκροτήσουν το επίσημο συλλογικό αφήγημα για τον πόλεμο.

Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν: Το «Ηρώο πεσόντων στην Ελλάδα Βρετανών, Αυστραλών και Νεοζηλανδών στις μάχες 1941-1945» των Β. Φαληρέα και Α. Λημναίου, στο Πεδίον του Άρεως φέρει στη βάση μαρμάρινη λέαινα –σύμβολο της βρετανικής Κοινοπολιτείας– που υποδηλώνει τη σχέση της Ελλάδας με τις Δυτικές Δυνάμεις και, ιδίως, με το Ηνωμένο Βασίλειο.⁴⁵ Στη Δράμα, το «Ηρώο της Ελευθερίας» του Λ. Λαμέρα, στη στήλη του οποίου είναι χαραγμένος ο Εθνικός Ύμνος, αφιερώνεται στους πεσόντες των Βαλκανικών Πολέμων, καθώς και σε εκείνους που έπεσαν στη Βόρεια Ελλάδα κατά των Βουλγάρων εισβολέων του 1941, θεμελιώνοντας ένα γραμμικό και ομοιογενές εθνικό αφήγημα, μέσα από τη «συνύπαρξη» των νεκρών τριών πολέμων. Ο Λαμέρας φιλοτέχνησε, επίσης, κατόπιν παραγγελίας του Γενικού Επιτελείου Στρατού, στη θέση Καλπάκι στην Πίνδο, ένα από τα σημαντικότερα μνημεία για τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο, τον Ήρωα στρατιώτη (Φρουρό),⁴⁶ ενώ το έργο του Χ. Καπράλου για τη μάχη της Πίνδου, εκτέθηκε στο περιστύλιο της Βουλής, το 2001. Έργα του Ζογγολόπουλου, με εθνοποιητική επίσης προσέγγιση της μνήμης των πεσόντων, έχουν τοποθετηθεί σε Κερατσίνι, Ιτέα και Νίκαια.

Εθνοποιητική είναι και η προσέγγιση των μνημείων και κατά την περίοδο της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Αυτή την περίοδο, ωστόσο, η μνημειακή πολιτική οργανώνεται, πρωτίστως, γύρω από την ιδεολογική θωράκιση της εθνικής ταυτότητας απέναντι σε «ξένες προπαγάνδες και την κομμουνιστική δραστηριότητα», προτάσσοντας, κατά κανόνα, μία συντηρητική αισθητική, δηλωτική της εθνικοφροσύνης του καθεστώτος. Εξαίρεση το Οχυρό Ρούπελ όπου σε μια προσπάθεια «ανοιχτοσύνης» του καθεστώτος, συνυπάρχει ένα αφηρημένης αισθητικής μνημείο με το μνημείο του «ΟΧΙ» (προτομή του Ιωάννη Μεταξά, κατά

⁴⁴ Τενεκετζής, *Τα μνημεία για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σελ. 152.

⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 155.

⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 166.

τα ακαδημαϊκά πρότυπα αυστηρότητας).⁴⁷ Μέσα από αυτή τη συνοπτική αναφορά γίνεται επομένως αντιληπτό ότι οι αποτυπώσεις μνήμης στον χώρο, τείνουν συνολικά να αναπαράγουν το κυρίαρχο κρατικό αφήγημα. Ως εκ τούτου, είναι απαραίτητη η στροφή προς τη συστηματική διερεύνηση μαρτυριών και λογοτεχνικών κειμένων.

⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 177-182.

5. Η ημερολογιακή (αυτοβιογραφική) και μυθοπλαστική αφήγηση

Η παρουσίαση των στρατιωτικών νεκροταφείων και των μνημείων κατέδειξε τον τρόπο με τον οποίο το κράτος και οι θεσμοί οργάνωσαν τη μνήμη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Η πολεμική εμπειρία, ωστόσο, στο αλβανικό μέτωπο δεν εξαντλείται στις απεικονίσεις της θεσμικής μνήμης. Η μετατόπιση της έρευνας από τους τόπους μνήμης στις αφηγήσεις των υποκειμένων, στις αφηγήσεις, δηλαδή, των καθημερινών βιωμάτων, των τραυμάτων και των σιωπών που εμπεριέχονται στα αυτοβιογραφικά και μυθοπλαστικά κείμενα, επιτρέπουν μια επαναπροσέγγιση της συλλογικής μνήμης και της «ιστορίας από τα κάτω». Σε αυτή τη διαδικασία, βέβαια, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά τόσο της αυτοβιογραφικής όσο και της μυθοπλαστικής αφήγησης.

5.1 Η ημερολογιακή (αυτοβιογραφική) αφήγηση

Ο 20ός αιώνας συχνά αποκαλείται «αιώνας της μαρτυριών», καθώς σηματοδεύτηκε από πρωτοφανείς ιστορικές εμπειρίες βίας και οδύνης που αποτυπώνονται σε αυτές. Κατά τη διάρκειά του, η ανθρωπότητα βρέθηκε αντιμέτωπη με εκτεταμένες καταστροφές, την άνοδο ολοκληρωτικών καθεστώτων και τη διάπραξη μαζικών εγκλημάτων, γεγονότα που διαμόρφωσαν βαθιά τη συλλογική μνήμη και την ιστορική συνείδηση των κοινωνιών. Σε τέτοιες συνθήκες ο άνθρωπος, στην προσπάθειά του να ανασυγκροτήσει «το πρόσωπό» του,⁴⁸ καταφεύγει στη μαρτυρία· στην εκτεταμένη, δηλαδή, καταγραφή της βιωμένης του εμπειρίας. Η μαρτυρία, στο πλαίσιο της νομικής και της ιστορικής επιστήμης αλλά και των σύγχρονων ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών όπως η κοινωνική ανθρωπολογία, αναγνωρίζεται ως σημαντική πηγή τεκμηρίωσης και γνώσης. Παράλληλα, σύμφωνα με τις επικρατούσες λογοτεχνικές συμβάσεις, αντιμετωπίζεται ως «αναφορικό είδος», καθώς συνδέεται άμεσα με την καταγραφή και τη μεταφορά εμπειριών που αναφέρονται σε πραγματικά γεγονότα, σημείο στο οποίο και διαφοροποιείται από τα έργα μυθοπλασίας που αντιμετωπίζονται ως γένος «μιμητικό»,⁴⁹ διότι συγκροτούν κόσμους που αναπαριστούν πράξεις, χαρακτήρες και εμπειρίες, επιδιώκοντας όχι την αντιγραφή του πραγματικού, αλλά την κατανόησή του μέσω της μορφής, της πιθανότητας και της καθολικότητας.

⁴⁸ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Η γραφή και η βάσανος - Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2000, σελ. 12.

⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 202.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, η πολεμική ημερολογιακή αφήγηση αρχίζει να χρησιμοποιείται ως μορφή μαρτυρίας, κυρίως από μορφωμένους στρατιώτες, οι οποίοι καταγράφουν τις προσωπικές τους εμπειρίες και τα βιώματα του μετώπου. Η πρακτική αυτή συνεχίζεται και διευρύνεται κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν όλο και περισσότεροι στρατιώτες καταφεύγουν στο ημερολόγιο για να αποτυπώσουν γεγονότα και εμπειρίες της πολεμικής πραγματικότητας.

Τα πολεμικά ημερολόγια αποτελούν καταγραφές που συντάσσονται σε μια προσπάθεια προσωπικής διαφυγής και αποτυπώνουν άμεσα τις εμπειρίες του γράφοντος μέσα στο ιστορικό πλαίσιο όπου αυτές εκτυλίσσονται. Πρόκειται για μια «εν θερμώ» αφήγηση των γεγονότων, τη στιγμή της βίωσής τους, που δεν έχει ως αρχικό σκοπό τη δημοσιοποίηση,⁵⁰ αλλά την αποτύπωση, μέσα από το φίλτρο της ερμηνείας του εκάστοτε γράφοντος,⁵¹ της, εν μέσω του πολέμου, ατομικής και συλλογικής εμπειρίας. Στα πολεμικά ημερολόγια (τόσο σε αυτά που γράφτηκαν τη στιγμή της διεξαγωγής του πολέμου, όσο και αυτά που στηρίχθηκαν σε σημειώσεις)⁵² «η ανάμνηση και η συνείδηση του παρόντος» ταυτίζονται στο μυαλό του ημερολογιογράφου ο οποίος και θεωρεί πως διασώζει την Ιστορία από τη λήθη.⁵³ Αυτά, στη συνέχεια, θα αποτελέσουν για την ακαδημαϊκή κοινότητα ερευνητικά τεκμήρια που θα προσφέρουν πληροφορίες για την καθημερινότητα και τη συναισθηματική κατάσταση των στρατιωτών. Η ακαδημαϊκή στροφή προς αυτές είναι σχετικά πρόσφατη και συνάδει με την «πολιτισμική στροφή» στον χώρο των ιστορικών σπουδών που συντελέστηκε από το 1970 και μετά. Μέσα από αυτή τη θεσμική ιστοριογραφική προσέγγιση της συμβολής της κουλτούρας και του υποκειμένου στο ιστορικό γίνεσθαι,⁵⁴ επαναπροσδιορίστηκε και ο ρόλος της προφορικής ιστορίας και της μαρτυρίας ως μέσου αφήγησης και ερμηνείας του παρελθόντος.⁵⁵

Τουλάχιστον 50 είναι τα πολεμικά ημερολόγια που εκδόθηκαν με θέμα τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο μεταξύ του 1945 και του 2006.⁵⁶ Σε αυτά, η αφήγηση παρουσιάζει ανοιχτή και εξελισσόμενη δομή, καθώς οργανώνεται γύρω από τη μεταβολή μιας κατάστασης μέσα σε ένα

⁵⁰ Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Χαράλαμπος Πληξιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου 1920-1921. Μικρά Ασία-Θράκη*, εισαγωγή-επιμέλεια Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού· Πίνδαρος-Δημήτριος Ανδρουλής, «Το ημερολόγιον ενός στρατιώτου: Ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος του 1913», *Μνήμων* 14 (1992), σελ. 327-330, πρόσβαση 15 Ιανουαρίου 2026, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/8205/>

⁵¹ Αμπατζοπούλου, *Η γραφή και η βάσανος*, ό.π., σελ. 58.

⁵² Ελένη Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια ελλήνων στρατιωτών*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007, σελ. 85.

⁵³ Assman, *Πολιτισμική μνήμη*, ό.π., σελ. 97-106.

⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 33.

⁵⁵ Lynn Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2014, σελ. 12.

⁵⁶ Assman, *Πολιτισμική μνήμη*, ό.π., σελ. 92.

συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο: εκκινεί, δηλαδή, από την έναρξη του πολέμου, αναπτύσσεται μέσα από την καταγραφή των ενδιάμεσων γεγονότων και ολοκληρώνεται με τη λήξη του. Παράλληλα, ο τρόπος γραφής διαμορφώνει έναν ιδιαίτερο λόγο που δεν περιορίζεται στην απλή αναπαράσταση της πραγματικότητας, αλλά συνδέεται άμεσα με τις θέσεις του εκάστοτε γράφοντος. Υπό αυτή την οπτική, ο λόγος τους καθορίζει τι μπορεί να διατυπωθεί και ποια μορφή γνώσης αναγνωρίζεται ως έγκυρη μέσα σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία.

5.2 Η μυθοπλαστική αφήγηση

Στις μυθοπλαστικές αφηγήσεις, τα ιστορικά γεγονότα δεν παρουσιάζονται ως αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά προβάλλονται διαμεσολαβημένα από τη γλώσσα, τις αφηγηματικές επιλογές και, εντέλει από την οπτική του δημιουργού. Γι' αυτό και η προσέγγισή τους θα πρέπει να γίνεται «σε σχέση με τη λεκτική μορφή που προσλαμβάνουν στις περιγραφές των συγγραφέων τους και οι ερμηνείες τους να διερευνώνται σε σχέση με αυτές».⁵⁷ Άλλωστε, ο μη θεσμικός μυθιστοριογράφος επιδιώκει να αναδείξει τις σκοτεινές και αποσιωπημένες όψεις της ιστορικής πραγματικότητας, να μεταδώσει την τραυματική εμπειρία που έχει αποσιωπηθεί ώστε να διατηρηθεί στη συλλογική μνήμη, και να αποκαταστήσει τη φωνή όσων αποκλείστηκαν από το επίσημο ιστορικό αφήγημα.

Η διαφοροποίηση της μυθοπλαστικής λογοτεχνικής σύμβασης από τη μαρτυρία έγκειται στο ότι παρέχει στον συγγραφέα τη δυνατότητα να συνομιλεί όχι μόνο με τη μνήμη αλλά και με τη φαντασία, προκειμένου να συγκροτήσει μια αφήγηση που θα λειτουργήσει ως μεταβατικός χώρος από «έναν αποσπασματικό εαυτό σε έναν εαυτό με λογική συνοχή και ενότητα».⁵⁸ Αξιοποιώντας έναν ιστορικό πυρήνα αλήθειας του οποίου ενδέχεται να κάνει ιδεολογική χρήση (άλλωστε, δεν αποτελεί νέα διαπίστωση ότι η Ιστορία μπορεί να προσλαμβάνει ιδεολογικές χρήσεις) η μυθοπλασία επιτρέπει την ανασύνθεση της εμπειρίας μέσα από αισθητικές και αφηγηματικές επιλογές που καθιστούν συχνά δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ αυτοβιογραφικής και μυθιστορηματικής γραφής.⁵⁹ Η επιλογή των γεγονότων που αναδεικνύονται, οι πτυχές που προβάλλονται και ο τρόπος ερμηνείας τους συμβάλλουν στη

⁵⁷ Dominick LaCapra - Steven Kaplan (επιμ.), *Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives*, Cornell University Press, Ιθάκα (Νέα Υόρκη), παρατίθεται στο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Η γραφή και η βάσανος - Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2000, σελ. 485.

⁵⁸ Αμπατζοπούλου, *Η γραφή και η βάσανος*, ό.π., σελ. 92.

⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 58.

συγκρότηση των αναπαραστάσεων του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, η μυθοπλαστική αφήγηση, χάρη στην ευρεία απήχυσή της και στην ιδιαίτερη δύναμη του αφηγηματικού μύθου να κινητοποιεί τη συναισθηματική εμπλοκή του αναγνώστη, μπορεί να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορικής και κοινωνικής συνείδησης. Έτσι, η λογοτεχνία δύναται να λειτουργήσει ως πεδίο παραγωγής νοημάτων, μέσα από το οποίο οι ατομικές εμπειρίες θα μετασχηματιστούν σε συλλογική μνήμη και θα επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν την ιστορία τους.⁶⁰

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, παρατηρείται μια αξιοσημείωτη αύξηση της λογοτεχνικής παραγωγής και της φιλαναγνωσίας, γεγονός που συνδέεται με την, παρά τις όποιες στερήσεις, διαθεσιμότητα του βιβλίου ως πολιτισμικού αγαθού. Πολεμικά ημερολόγια εκδίδονται τον πρώτο καιρό και η λογοτεχνική παραγωγή στρέφεται στην ανάπλαση της τραυματικής εμπειρίας μέσα από μια αισθητική που διαφοροποιείται από την «αμέριμνη πρόζα της γενιάς του '30» και που επιδιώκει να αναμορφώσει το νεοελληνικό μυθιστόρημα.⁶¹ Έτσι, ενώ στις αρχές της κατοχικής περιόδου η πλειονότητα των συγγραφέων στρέφεται «στον λυρισμό και σε θεματολογίες που υποδηλώνουν φυγή από τη σκληρή πραγματικότητα, όπως η αναπόληση της παιδικής ηλικίας ή η ιδεαλιστική αναπαράσταση του νησιωτικού τοπίου ως είδος μηχανισμού ψυχικής διαχείρισης των τραυματικών συνθηκών της εποχής αλλά και ως αποτέλεσμα των περιορισμών που επέβαλε η λογοκρισία»,⁶² η εικόνα αυτή αλλάζει μετά το 1943 οπότε αρχίζουν να δημοσιεύονται κείμενα πατριωτικού χαρακτήρα που προβάλλουν την εικόνα μιας νέας κοινωνίας θεμελιωμένης στην κοινωνική δικαιοσύνη»,⁶³ αποδεικνύοντας ότι, τελικά, η λογοτεχνία, παρά τους όποιους μηχανισμούς ελέγχου, δεν καθίσταται τόσο εύκολα ελέγξιμη. Οι μυθιστορηματικές αφηγήσεις με άμεση αναφορά στο βίωμα του πολέμου εμφανίζονται κυρίως μετά το πέρας της Κατοχής.

⁶⁰ Βασίλης Κρεμμύδας, «Πέραν της Ιστοριογραφίας. Ο λόγος περί Ιστορίας στα μη ιστοριογραφικά κείμενα», *Μνήμων* 25 (2003), σελ. 203-208: <https://doi.org/10.12681/mnimon.774>

⁶¹ Βαγγέλης Χατζηβασίλειου, «Ιστορία και ρεαλισμός στους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995): Επιστημονικό Συμπόσιο, 7 και 8 Απριλίου 1995*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Ίδρυμα της Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1997, σελ. 53.

⁶² Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στη δεκαετία 1940-1950*, Κάλλιπος, Αθήνα 2015, σελ. 13.

⁶³ Στο ίδιο, σελ. 15.

6. Πολεμικά ημερολόγια και μυθιστορήματα

Η προηγούμενη εννοιολογική προσέγγιση της αυτοβιογραφικής και της μυθοπλαστικής αφήγησης ανέδειξε δύο διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους η ατομική εμπειρία μετασχηματίζεται σε αφήγηση και αποκτά νόημα μέσα από τη μνήμη και τη γλωσσική επεξεργασία. Με βάση αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, η ανάλυση στρέφεται πλέον στις μαρτυρίες, τα ημερολόγια καθώς και στα πεζογραφικά κείμενα, τα οποία αποτελούν προνομιακά πεδία πρόσβασης στη βιωμένη εμπειρία του πολέμου. Τόσο μέσα από τις προσωπικές καταγραφές των υποκειμένων, όσο και μέσα από τα μυθιστορήματα αναδύονται όχι μόνο τα γεγονότα αυτά καθεαυτά, αλλά και οι τρόποι με τους οποίους αυτά βιώθηκαν και ενσωματώθηκαν στη μνήμη καθώς επίσης και η επιρροή της ιδεολογίας των συγγραφέων τους στον τρόπο πρόσληψής τους.

6.1 *Ημερολόγιον ενός Στρατιώτου του Σταύρου Καλογιάννη (ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΕΠΟΣ – ΣΥΜΠΤΥΞΙΣ – ΚΑΤΟΧΗ – ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΕΩΣ) (1945)*

Το *Ημερολόγιον ενός Στρατιώτου* του Σταύρου Καλογιάννη, δικηγόρου στο επάγγελμα, εκδόθηκε το 1945 από την ΑΕΤΟΣ Α.Ε., χρονιά που συμπίπτει με τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας και τη λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Πρόκειται για μία περίοδο έντονης πολιτικής αστάθειας για την Ελλάδα και μετάβασης από την εμπειρία της Κατοχής στη μεταπολεμική ανασυγκρότηση. Μετά την Απελευθέρωση του 1944, η πολιτική ζωή του τόπου χαρακτηρίζεται από ισχυρή πόλωση μεταξύ των αντιστασιακών δυνάμεων του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου και των συντηρητικών και φιλοβασιλικών πολιτικών δυνάμεων. Οι συγκρούσεις των Δεκεμβριανών και η υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας (Φεβρουάριος 1945) δεν κατόρθωσαν να αμβλύνουν τις πολιτικές εντάσεις και τις διαφωνίες σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα. Μέσα σε αυτό το κλίμα οξυμμένης ιδεολογικής αντιπαράθεσης και πολιτικής αστάθειας διαμορφώθηκαν σταδιακά οι συνθήκες που οδήγησαν στην έκρηξη του Ελληνικού Εμφύλιου Πολέμου.

Αν και το ημερολόγιο του Σταύρου Καλογιάννη δεν συμπεριλαμβάνει εισαγωγή από όπου να προκύπτει το ακριβές έτος συγγραφής του, είναι προφανές ότι συντάχθηκε σε μικρή χρονική απόσταση από τα γεγονότα που περιγράφει και εντός της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας. Ο συγγραφέας επιλέγει την καθαρεύουσα ως γλώσσα της αφήγησής του, ενώ ο λόγος του απέχει πολύ από μια εν θερμώ καταγραφή. Αντιθέτως, πρόκειται για ένα επιμελημένο κείμενο

που ξεκινάει με ηρωικό ύφος την καταγραφή του Έπους του '40 και καταλήγει σε μία σκωπτική αντιμετώπιση τόσο της στάσης των Γερμανών όσο και των ίδιων των Ελλήνων κατά την περίοδο της Κατοχής.

Σε επίπεδο δομής, η αφήγηση ακολουθεί τη λεγόμενη «συνταγματική οργάνωση» των αυτοβιογραφικών αφηγήσεων, δηλαδή μια αλληλουχία γεγονότων που συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις αιτιότητας⁶⁴ και συγκροτούν ένα συνεκτικό αφήγημα. Παράλληλα, το κείμενο λειτουργεί ως φορέας των εθνοκεντρικών, πατριωτικών (κατά τον χαρακτηρισμό του ίδιου), αντιλήψεων του συγγραφέα οι οποίες διατρέχουν ολόκληρη την αφήγηση και επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος προσλαμβάνει και ερμηνεύει τα βιωμένα γεγονότα:

[...] Λέγω εις τὸν διερμηνέα νὰ εἴπῃ εἰς τὸν λοχαγόν ὅτι κομμουνιστὴς δὲν ὑπῆρξα ποτέ καὶ περὶ τούτου ἠδύνατο νὰ πληροφορηθῇ ἀπὸ τὰς ἐλληνικὰς ἀρχάς, προσέθεσα δὲ ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἄξιωματικόν: «Ἀγαπῶ τὴν πατρίδα μου» [...] (σ. 103).

Από τις πρώτες σελίδες του εν λόγω πολεμικού ημερολογίου αναδεικνύεται με ιδιαίτερη έμφαση η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού από την αρχαιότητα έως την εποχή του αφηγητή. Στο πλαίσιο αυτό, ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος προσλαμβάνει έναν σαφώς επικό και αλυτρωτικό χαρακτήρα που εντάσσεται οργανικά σε μια ευρύτερη ιστορική αφήγηση εθνικής αντίστασης και αυτοθυσίας. Παράλληλα, σύμφωνα με την ιστορική αναδρομή στις ελληνοαλβανικές σχέσεις η αλυτρωτική διάσταση του πολέμου λειτουργεί ερμηνευτικά ως προς τη στάση απέναντι στους πεσόντες, καθώς η μη περισυλλογή και ταφή των Ελλήνων στρατιωτών αποσυνδέεται από τις πρακτικές συνθήκες του πολέμου και εντάσσεται σε ένα, με διπλωματικούς όρους, ερμηνευτικό πλαίσιο. Σε συμβολικό επίπεδο, οι Έλληνες μαχητές προβάλλονται συμβολικά ως «σύγχρονοι Θερμοπυλομάχοι», οι οποίοι ως φορείς της αρχαίας παράδοσης αυτοθυσίας, αγωνίζονται για την εξάλειψη του φασισμού και την απελευθέρωση των ελληνικών εδαφών:

[...] ἤνοιγον διὰ τετάρτην φορὰν εἰς διάστημα μικρότερον τῆς τριακονταετίας τὴν ὁδὸν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς ἐλληνικωτάτης Βορείου Ἠπείρου, τὴν ὁποίαν ἡ χώρα αὕτη ἐπετύγχανε διὰ παντοίων μέσων καὶ μεθόδων νὰ ἀποσπᾷ ἀπὸ τὰς μητρικὰς ἀγκάλας τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος [...] (σ. 7).

[...] Εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἐπιθετικοῦ ἡμῶν πνεύματος συνετέλεσεν ἡ πεποίθησις, ὅτι διὰ τῶν νικῶν μας, ἡλευθεροῦντο πληθυσμοὶ ἐλληνικοὶ οἵτινες ἐστέναζον ὑπὸ τὴν Ἰταλικὴν τυραννίαν καὶ ἐτέλουν ὑπὸ τὴν βίαν Ἀλβανῶν ἐθνικιστῶν, ὑποθαλομένων πάντοτε ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν... Εὕρισκόμεθα λοιπὸν

⁶⁴ Αμπατζοπούλου, *Η γραφή και η βάση*, ό.π., σελ. 214.

ένωπιον ενός λαού με παρελθόν καθαρώς ελληνικόν, τμήμα του οποίου, λόγω της δεινής συμφορᾶς ἥτις ἐπληξε τὸ ἡμέτερον Ἔθνος κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα καὶ λόγω τῶν εἰδικῶν ἐδαφολογικῶν συνθηκῶν, ἀπεσπᾶσθη τοῦ ὑπολοίπου Ἑλληνισμοῦ καὶ ἀπετέλεσεν νέαν ἐθνότητα, συγγενῇ μὲν πρὸς τὴν ἐλληνικὴν, ἀλλὰ μὲ ἴδια ἰδανικά [...] (σ. 16-7).

[...] Τὰ δὲ ἐδάφη, τὰ ὅποια ἐσκόπει ἡ Ἰταλία νὰ παραδώσῃ εἰς τὸ Ἀλβανικὸν προτεκτοράτον της, ἐτέλουν ὑπὸ ιδιόρρυθμον καθεστῶς [...] (σ. 45).

Η τραυματική διάσταση της εμπειρίας δεν εγγράφεται στον ίδιο τον θάνατο των Ελλήνων στρατιωτῶν γιατί αυτοὶ ἔχουν ἤδη ενταχθεῖ σε ἓνα συμβολικὸ πάνθεον ἀθάνατων ἡρώων, ενσωματωμένων στο κυρίαρχο ἐθνικὸ ἀφήγημα της θυσίας. Ο θάνατός τους, ἀντιθέτως, μετασχηματίζεται σε στοιχεῖο συλλογικῆς μνήμης. Το τραῦμα ἀναδύεται σε μεταγενέστερο ἐπίπεδο, ὅταν ἡ Πατρίδα ὡς φορέας μνήμης, φροντίδας καὶ ιστορικῆς δικαίωσης, ἀδυνατεῖ νὰ εκπληρώσῃ το συλλογικὸ της καθήκον πρὸς τοὺς πεσόντες, διαρρηγνύοντας ἔτσι τὴν ἐθνικὴ συνοχή, ἀποδομώντας τὴ συλλογικὴ ταυτότητα καὶ ἀποδυναμώνοντας τὴν ἴδια τὴν ἐννοίᾳ της. Στο πλαίσιο αὐτό, τὸ καθήκον της περισυλλογῆς καὶ της ταφῆς μετατοπίζεται ἀπὸ τὴ σφαῖρα της κρατικῆς εὐθύνης στο ἰδιωτικὸ ἐπίπεδο, ἐπιβαρύνοντας τὶς οἰκογένειες τῶν πεσόντων, οἱ ὁποῖες καλοῦνται νὰ ἀναλάβουν ἓνα καθήκον που κανονικὰ ὀφείλε νὰ εκπληρώσῃ ἡ ἴδια ἡ Πολιτεία. Καὶ σε αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐμφιλοχωρεῖ τὸ τραῦμα:

[...] Ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ διεξήγετο εἰς τὴν χώραν μας. Ἐκάστη οἰκογένεια ἡριθμεῖτο πόση ἦτο πρὸ τοῦ πολέμου καὶ πόσα κενὰ ἄφησεν ὁ πόλεμος. Κατὰ τὸ διαρεῦσαν ἐξάμηνον οὐδεὶς ἐσκέφθη νὰ κρατήσῃ κατάλογον τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του, διότι ὅλα εἶχον κάποιον καθήκον νὰ ἐπιτελέσουν ἄλλα μὲν εἰς τὸ μέτωπον καὶ ἄλλα εἰς τὰ μετόπισθεν. Ὅλα δὲ τὰ ἄτομα ὅλων τῶν οἰκογενειῶν ἀποτελοῦσαν μίαν ὁμάδα, ἓν ἐνιαῖον σύνολον, τὴν Πατρίδα, ἥτις μόνῃ ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ δημιουργούμενα ἐκ τοῦ πολέμου κενά. Τώρα ὁμως ἔσπασεν ὁ κρίκος ποὺ συνέδεε τὰς οἰκογενείας εἰς ἓν ἀδιάσπαστον σύνολον καὶ ἐκάστη οἰκογένεια ἡσχολεῖτο εἰς τὸ ἔργον τῆς περισυλλογῆς τῶν μελῶν της [...]. (σ. 39).

[...] Τότε ἔξω ἀπὸ ἓν Ἀλβανικὸν χωρίον, ὀλίγα μέτρα μακρὰν ἐνὸς ὀρεινοῦ χειρουργείου ἐναπεθέτομεν μέσα εἰς τὸν νεοσκαμμένον λάκκον τῆς ἀπαλῶς χιονισμένης γῆς τὸ μαῦρον ἀπὸ τὰ πυρὰ τῆς μάχης σῶμα ἐνὸς ἀγνώστου συναδέλφου μας [...] (σ. 66).

[...] Τὸ δὲ παρὸν μνημόσυνον δὲν τελεῖται χάρις αὐτῶν ποὺ ἡγωνίσθησαν καὶ ἔπεσαν εἰς ἓνα τίμιον καὶ ἀνώτερον ἀγῶνα, διότι αὐτοὶ εἶναι πλέον ἀθάνατοι, ἀλλὰ τὸ μνημόσυνον τοῦτο τελεῖται διὰ ἡμᾶς τοὺς σήμερον μοχθοῦντας καὶ βασανιζομένους [...] (σ. 98).

Τέλος, μία ἀκόμα παράμετρος που παρουσιάζει ὁ Καλογιάννης εἶναι ἡ προδοτικὴ καὶ ατιμωτικὴ συνθηκολόγησις, γιὰ τὴν ὁποία ἀσκεῖ δριμεία κριτικὴ πρὸς τὴν Κυβέρνησις της

Αθήνας, αποδίδοντάς της ευθύνες για την πειθήνια υποταγή της στις επιταγές των αξονικών δυνάμεων:

[...] Ἐπὶ ἑξ μῆνας (ὁ στρατός) οὔτε μίαν φορὰν δὲν ἔστρεψε τὸ βλέμμα του πρὸς τὰ ὀπίσω διὰ νὰ ἐλέγξῃ τοὺς Κυβερνῶντας του, νὰ τοὺς ἐρωτήσῃ τί ἔπραττον διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς Πατρίδος, ἐπίστευεν ὅτι ἡγρύνων ὅπως καὶ ὁ ἴδιος, μὲ τὴν σκέψιν αὐτὴν ἐφησύχαζε. Τώρα ποὺ ἐκ λόγων ἀνάγκης ἐζήτει τὴν συνδρομὴν των δὲν τοὺς συνήντα πουθενά. [...] (σ. 36).

[...] Οὐδεμία ποτέ μεμψιμοιρία ἠκούσθη ἐκ μέρους τῶν ἀνδρῶν τοῦ μετώπου διὰ τὴν ἀπροθυμίαν ταύτην τοῦ Κράτους νὰ ἔλθῃ ἀρωγὸς τῶν μαχομένων ἀνδρῶν του [...] (σ. 15)

[...] Δηλαδή οἱ νεκροθάπται τῶν Ἀθηνῶν ἐκήρυττον τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Γερμανίας ἐν ᾧ ἡ σκέψις των ἦτο νὰ παραδώσουν τοὺς ἥρωας τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου καὶ τοὺς ὑπερασπιστὰς τῶν ὀχυρῶν τῆς Μακεδονίας εἰς ἀτίμωσιν. [...] (σ. 30).

[...] Οἱ ἡμίθεοι τοῦ «40» ἐπεστρέψαμεν ὡς ἀλῆται εἰς τὰς οἰκίας μας [...]. (σ. 41).

6.2 Η Ελληνική Εποποιία 1940-1941 του Ἀγγέλου Τερζάκη (1945)

Σύμφωνα με τη σημειωτική προσέγγιση της λογοτεχνίας, ὅπως αὐτή διαμορφώθηκε ἀπὸ τους Γάλλους δομιστές τη δεκαετία του 1960, ἡ ἀνάλυση ἐνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου προϋποθέτει τὴ διερεύνηση μίας βασικῆς σημασιολογικῆς ἀρχῆς γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ ὁργανώνεται ἡ ἀφήγησις. Στὸ πλαίσιο αὐτό, μία κεντρικὴ μυθικὴ ἰδέα, ἕνας «πυρήνας μύθου» λειτουργεῖ ὡς ὁργανωτικὴ ἀρχὴ τῆς ἀφήγησις στα λογοτεχνικά κείμενα. Στὴν *Ελληνικὴ Εποποιία* τοῦ Ἀγγέλου Τερζάκη, ὁ πυρήνας τοῦ μύθου γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁργανώνεται ἡ ἀναπαράστασις τοῦ Ελληνοϊταλικοῦ Πολέμου εἶναι ὁ μύθος τῆς θυσίας γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδας. Γύρω ἀπὸ αὐτὸν συγκροτεῖται ὁ βασικὸς ἰδεολογικὸς καὶ ἀφηγηματικὸς ἀξονας τῆς γραφῆς του.⁶⁵

Ἡ ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ μυθικοῦ πυρήνα συνδέεται ἀμέσως με τὸ ευρύτερο πνευματικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πλαίσιο στο ὁποῖο ἐντάσσεται ὁ συγγραφέας. Ὁ Τερζάκης υπῆρξε ἕνας ἀπὸ τους σημαντικότερους ἐκπροσώπους τοῦ λογοτεχνικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ ρεύματος ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ δημιουργοὺς οἱ ὁποῖοι ἐμφανίστηκαν δυναμικά τὴ δεκαετία τοῦ 1930 καὶ ἔμεινε γνωστὴ ὡς Γενιά τοῦ '30. Στους κόλπους τῆς συναντῶνται πεζογράφοι, ποιητές καὶ εἰκαστικοὶ καλλιτέχνες ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ διαμορφώσουν ἕναν ἐλληνικὸ μοντερνισμό σε μίαν ἐποχὴ ποὺ ἀποζητᾷ τὴν ἐθνικὴ καὶ πνευματικὴ ἐνότητα. Ἡ ἐπιδίωξις αὐτὴ θεμελιώνεται μέσα

⁶⁵ Στὸ ἴδιο, σελ. 220.

από τον συγκερασμό των ευρωπαϊκών καλλιτεχνικών εξελίξεων με την ανανεωμένη προσέγγιση της ελληνικής πολιτισμικής παράδοσης. Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, οι δημιουργοί της περιόδου συνδέονται με κοινές θεματικές αναζητήσεις και εκφραστικές επιλογές, καθώς και με το ευρύτερο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η δράση τους.⁶⁶

Η *Ελληνική Εποποιία* συνιστά ένα ιστορικό κείμενο, στο οποίο καταγράφονται και αναλύονται τα πολεμικά γεγονότα της περιόδου 1940-1941. Ο Άγγελος Τερζάκης αποδίδει την έναρξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου τόσο στις επεκτατικές και ιμπεριαλιστικές επιδιώξεις της φασιστικής Ιταλίας όσο και στην επιθυμία της να μην παραμείνει στο περιθώριο των διεθνών εξελίξεων, εξασφαλίζοντας με τη συμμετοχή της στον πόλεμο τα γεωπολιτικά οφέλη που προσδοκούσε από τη διαφαινόμενη αναδιάταξη των συσχετισμών ισχύος. Κατηγορεί την πολιτική της Ιταλίας ως υποκριτική, επισημαίνοντας την αντίφαση ανάμεσα στη διπλωματική της ρητορική και στις επιθετικές της επιδιώξεις. Παράλληλα, ο Τερζάκης αναδεικνύει την αποφασιστική υπεράσπιση του εθνικού εδάφους από τα σώματα του ελληνικού στρατού, τα οποία παρουσιάζονται ως φορείς συλλογικής ευθύνης και υψηλού ηθικού φρονήματος, ενώ η αντίσταση του Στρατού δεν προβάλλεται μόνο ως επιχειρησιακή επιτυχία, αλλά και ως έκφραση εθνικής αξιοπρέπειας και ιστορικής συνέχειας. Σε ιδεολογικό επίπεδο, το έργο συγκροτεί μια αφήγηση όπου η ελληνική Αντίσταση αποκτά χαρακτήρα ηθικής υπεροχής έναντι της επιτιθέμενης δύναμης. Η «εποποιία» επομένως αναδεικνύεται, μέσα από την ιστορική της αναπαράσταση, σε μέσο ενίσχυσης της εθνικής συνείδησης και της συλλογικής μνήμης.

Η σχέση του συγγραφέα με το ιστορικό γεγονός του πολέμου δεν περιορίζεται μόνο στη λογοτεχνική του επεξεργασία, αλλά συνδέεται με τη βιωματική του εμπειρία. Ο Τερζάκης συμμετείχε στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο ως έφεδρος λοχίας του πυροβολικού. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1964, ανέλαβε –κατόπιν ανάθεσης από το Γενικό Επιτελείο Στρατού– τη συγγραφή του ιστορικού χρονικού των γεγονότων της σύρραξης. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο της Γεωπολιτικής της Τέχνης και του Πολιτισμού, η εργαλειοποίηση της Τέχνης δύναται να λειτουργήσει ως μηχανισμός εξυπηρέτησης στρατηγικών επιδιώξεων τόσο μέσω της κοινωνικοπολιτικής και ιδεολογικής χειραγώγησης, όσο και μέσω της επιβολής προπαγανδιστικών αφηγήσεων. Πρόκειται επί της ουσίας για μία εύληπτη και κοινωνικά αποδεκτή μορφή ισχύος που συμβάλλει στη στήριξη του ηγεμονικού σχηματισμού αφενός σε

⁶⁶ Αγγέλα Καστρινάκη, «Ανάμεσα στην Ιζαμπώ και τη Βάρια», *Νέα Εστία* 146, τχ. 1718 (Δεκέμβριος 1999).

επίπεδο εξωτερικής πολιτικής και αφετέρου στην προώθηση μεταβολών εντός των δομών του ίδιου του εθνικού σχηματισμού.⁶⁷

Ως ανάθεση, το έργο αυτό εκδόθηκε με τον τίτλο *Ελληνική Εποποιία 1940-41* και υποστήριξε το ενιαίο και επίσημο νικηφόρο εθνικό αφήγημα. Αποτελέσε ένα από τα σημαντικότερα κείμενα της μεταπολεμικής ελληνικής γραμματείας με θέμα τη μνήμη του πολέμου. Η *Ελληνική Εποποιία* εκδίδεται για πρώτη φορά από το Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» - Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑ Α.Ε το 1964 και επανεκδίδεται από τον ίδιο εκδοτικό οίκο τα έτη: 1980, 1999, 2002, 2008 και 2023. Το 1990 πραγματοποιείται μία έκδοση από το Γενικό Επιτελείο Στρατού. Δεν συγκαταλέγεται σε κάποια καταγεγραμμένη εγκύκλιο, ωστόσο η ανατύπωσή του δηλώνει την επικουρική του χρήση στο πλαίσιο του εθνικού εορτασμού της 28ης Οκτωβρίου. Συμπεριλαμβάνεται στο Φωτόδεντρο, τον Εθνικό Συσσωρευτή Εκπαιδευτικού περιεχομένου για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.⁶⁸ Το κείμενο συγκροτείται ως ένα λογοτεχνικό χρονικό, το οποίο αποσκοπεί στην αποτύπωση της εμπειρίας του πολέμου και του ηθικού κλίματος της εποχής, διεκδικώντας, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας χαρακτηριστικά σημειώνει, «την αυστηρότερη ιστορική αλήθεια, όχι όμως και την ιστορική πληρότητα».⁶⁹

Στο εν λόγω έργο δεν αποσιωπάται η αναφορά στους νεκρούς· ωστόσο αποφεύγεται η απόδοση ευθυνών για την έκβαση του πολέμου. Προβάλλεται emphatically η νικηφόρα του κατάληξη, ενώ ταυτόχρονα αποσυνδέεται το Έπος από το τραυματικό βίωμα του πολέμου και των γεγονότων που επακολούθησαν. Η επιλογή αυτή μπορεί να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας κατά την οποία η κοινωνία όχι μόνο είναι βαθιά διχασμένη από τις συνέπειες του Εμφύλιου Πολέμου αλλά και καλείται να αντιμετωπίσει τον επαναπροσδιορισμό της νεότερης ιστορίας της μέσα από την αναθεώρηση παλαιότερων αφηγήσεων και την υπέρβαση των ορίων του κυρίαρχου εθνικού μύθου (για παράδειγμα η έκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* από τον Σβορώνο στο Παρίσι το 1955). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, καθίσταται επιτακτική για τον κυρίαρχο ιδεολογικό σχηματισμό η συγκρότηση μιας συνεκτικής και ενοποιητικής εθνικής μνήμης την οποία ο Άγγελος Τερζάκης αναδεικνύει, παραμερίζοντας τις όποιες αντιφάσεις και τραυματικές απολήξεις:

[...] Τò χιόνι ανέβαινε αδιάκοπα, ἔφτανε τὸ ἓνα μέτρο, ὁ βοριάς δυνάμωνε, θέριζε πάνω στὰ ὑψώματα, χιονοθύελλες ξέσπαζαν τρομερές καί, μέσα στὴν αὐγή, βρέθηκαν ἐκεῖ οἱ πρῶτοι νεκροὶ ἀπὸ τὸ κρύο,

⁶⁷ Ιωάννης Θ. Μάζης, *Γεωπολιτική και σύγχρονη τέχνη*, Λειμών, Αθήνα 2024, σελ. 12-13.

⁶⁸ Φωτόδεντρο, «Άγγελος Τερζάκης, Ελληνική εποποιία (1940-1941)». Πρόσβαση 6 Απριλίου 2026, <https://photodentro.edu.gr/lor/r/8521/9868>

⁶⁹ Άγγελος Τερζάκης, *Ελληνική Εποποιία 1940-1941*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1964, σελ. 9.

μέ το δάχτυλό τους στη σκανδάλη του όπλου, φρουροί της ελληνικής έλευθερίας υπεράφιοι [...] (σελ.134)

[...] άπέναντι σ' ένα λαό πού, στο μάκρος πέντε χιλιάδων χρόνων, ίσαμε το πρόσφατο ακόμα παρελθόν, δέν είχε πάψει νά δίνει ματωμένα πειστήρια του πάθους του γι' άνεξαρτησία [...] (σ.12)

[...] Λησμονήθηκαν τότε διαφωνίες, άντιρρήσεις γιά το καθεστώς, πολιτικές άντιθέσεις, όλα... Ο ελληνικός λαός είχε άποκτήσει μπροστά στον έθνικό έχθρο την ψυχική του ένότητα [...] (σ.41).

[...] Το θέαμα μπροστά στο 731 ξεπερνούσε την άντοχή του άνθρώπου. Θα το διαπιστώσει το ίδιο άπόγευμα ό ταγματάρχης του ελληνικού στρατού πού θα διατρέξει το χώρο άνάμεσα στα δύο ύψώματα, 731 και 717, γιά νά πάει στους Ίταλούς μ' έντολή νά ύπογράψει το πρωτόκολλο. Σ' όλο το πλάτος της λουρίδας, κάπου έκατον πενήντα μέτρα, τά πτώματα στοιβάζονταν σέ σωρούς, έδω διαμελισμένα, άλλοι παραμορφωμένα, με πληγές φοβερές, πού έχασκαν. Ήταν άγκαλιασμένα σέ συμπλέγματα, Ίταλοι μεταξύ τους ή και με Έλληνες άπό τις άντιπεθέσεις, σκόρπια μέλη κομμένα, θερισμένα άπό το πυροβολικό [...] (σ. 185).

Ο Άγγελος Τερζάκης, ως θεσμικός διανοούμενος, παρουσίασε στην εποχή του, πλούσιο κριτικό και δοκιμακό έργο, παίρνοντας θέση για πλείστα πολιτικά και κοινωνικοπολιτικά ζητήματα καταλαμβάνοντας, ταυτόχρονα, σημαντικές θέσεις. Ο θεσμικός διανοούμενος, κατ' αναλογία με τον γκουρού στο έργο του ανθρωπολόγου Louis Dumont *Homo hierarchicus*, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σε μία παραδοσιακά ιεραρχική κοινωνία. Βρίσκεται την ίδια στιγμή μέσα σε αυτήν, αλλά και συμβολικά έξω απ' αυτήν. Συμμετέχει στην κοινωνική ζωή και ταυτόχρονα, εκφράζει μία οικουμενική διάσταση.⁷⁰ Και στη δεδομένη ιστορική στιγμή, ο Άγγελος Τερζάκης, ως θεσμικός διανοούμενος, υπηρετεί με την *Ελληνική Εποποιία* το επικό ιδεώδες, σε αντίθεση με τη μικροϊστορία που αφήνει να φανούν οι ρωγμές (για παράδειγμα, το ημερολόγιο του Καλογιάννη):

[...] Ήττήθημεν, διότι οι άρχοντες έπρόδοσαν τόν λαόν. Έβλεπον έπερχομένην την Χιτλερικήν λέλαπα και άνέμενον το μοιραϊόν άπρακτοῦντες. Ίσως και νά το έπεζήτουν [...] (σ. 37).

6.3 Το μνήμα της Γρηάς του Άγγελου Βλάχου (1946)

Σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά, η λογοτεχνία συνιστά κατεξοχήν κοινωνικό φαινόμενο, άρρηκτα συνδεδεμένο με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής. Η σχέση

⁷⁰ Δημήτρης Δημητράκος, «Ο ρόλος του διανοούμενου στη σύγχρονη κοινωνία», *Book's Journal*, 13 Δεκεμβρίου 2024. Πρόσβαση 7 Απριλίου 2026, <https://booksjournal.gr/paremvaseis/5098-o-rolos-tou-dianooumenou-sti-sygxroni-koinonia>

της με την εξωκειμενική πραγματικότητα προσδιορίζεται ως αιτιακή, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι λογοτεχνικές μορφές και εκφράσεις διαμορφώνονται υπό την επίδραση συγκεκριμένων κοινωνικοϊστορικών παραγόντων. Κατά συνέπεια, η περιοδολόγηση της λογοτεχνίας δεν δύναται να αποσυνδεθεί από τον ιστορικοκοινωνικό χρόνο. Γι' αυτό προτείνει ένα ερμηνευτικό σχήμα που να «βασίζεται στη σχέση των ανανεωτικών διανοητικών κινημάτων με τις κυρίαρχες πνευματικές αδράνειες, με όρους ρήξης και συνέχειας».⁷¹ Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητή η προσέγγιση του ιστορικού γεγονότος του Ελληνοϊταλικού Πολέμου από τους πρώτους μεταπολεμικούς μυθιστοριογράφους μέσα από τη ρεαλιστική ανάπλαση της τραυματικής διάστασης των ιστορικών γεγονότων.⁷²

Το 1946, κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Δημητράκος, το *Μνήμα της Γρηάς* του Άγγελου Βλάχου. Ο Άγγελος Βλάχος γεννήθηκε το 1915 στην Αλεξάνδρεια και προερχόταν από οικογένεια με σημαντική πνευματική και δημοσιογραφική παράδοση. Ήταν γιος του Σταύρου Βλάχου, ανώτατου δικαστή στην Αίγυπτο, εγγονός του Άγγελου Βλάχου, πολιτικού, ποιητή και συγγραφέα και ανιψιός του εκδότη της *Καθημερινής*, Γεώργιου Βλάχου. Σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και εντάχθηκε στο διπλωματικό σώμα το 1939. Κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του υπηρέτησε σε σημαντικές δημόσιες θέσεις. Διετέλεσε υφυπουργός Προεδρίας της Κυβερνήσεως Πιπινέλη το 1963, υπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του 1974, καθώς και γενικός διευθυντής του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας από το 1974 έως το 1975. Το 1985 εξελέγη τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Οι πολιτικές τοποθετήσεις του εντάσσονται στον χώρο του φιλελεύθερου συντηρητισμού, μια ιδεολογία που αποτελεί ένα κράμα πολιτικού συντηρητισμού και οικονομικο-κοινωνικού φιλελευθερισμού.⁷³ Ως διπλωμάτης υποστήριξε τη φιλοδυτική κατεύθυνση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και τη συμμετοχή της χώρας στους δυτικούς θεσμούς. Παράλληλα, διατύπωσε έντονες απόψεις για το Κυπριακό Ζήτημα και συνέβαλε στη δημόσια συζήτηση γύρω από αυτό. Μετά την πτώση της δικτατορίας συμμετείχε στην Μεταπολίτευση, υποστηρίζοντας την

⁷¹ Ειρήνη Πυρπυλή, «Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής εποχής μας* (Αθήνα: Γνώση, 2000), *Μνήμων* 24 (2002), σελ. 434-438. Πρόσβαση 17 Μαρτίου 2026, <https://doi.org/10.12681/mnimon.753>

⁷² Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Ιστορία και Ρεαλισμός στους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995): Επιστημονικό Συμπόσιο 7 και 8 Απριλίου 1995*, ό.π., σελ. 53.

⁷³ «Φιλελεύθερος συντηρητισμός», *Βικιπαίδεια, η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια*, πρόσβαση 9 Απριλίου 2026, https://el.wikipedia.org/wiki/Φιλελεύθερος_συντηρητισμός

αποκατάσταση και εδραίωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Παράλληλα με τη διπλωματική και πολιτική του δράση, ανέπτυξε σημαντική συγγραφική δραστηριότητα.

Το έργο του, το *Μνήμα της Γρηάς*, το οποίο στηρίζεται στο βίωμά του από τον πόλεμο, απομακρύνεται από την ηρωική και ένδοξη εκδοχή του Τερζάκη. Σε αυτό περιγράφει την πορεία του στο πιο προωθημένο σημείο του μετώπου, στην παγωμένη κορυφή της Κάμνιας, στα δύο χιλιάδες εκατό μέτρα, όπου κυριαρχούν ο θάνατος και η εξαθλίωση. Ξεκινά με ενθουσιασμό για το μέτωπο, όμως, σύντομα βιώνει τη σκληρή πραγματικότητα: στοιβαγμένος με άλλους στρατιώτες στην Κορυτσά, προχωρά μέσα από λάσπες και κακουχίες προς τα χαρακώματα. Στη διαδρομή κρύβεται σε χαράδρες, αντιμετωπίζοντας χιονοθύελλες, πείνα, κρυοπαγήματα και ψείρες, ενώ ξεθάβει ζωντανούς και νεκρούς στρατιώτες από το χιόνι. Φτάνοντας στο ύψωμα, ζει την αγωνία των χαρακωμάτων με τον εχθρό σε μικρή απόσταση, βομβαρδισμούς και περιπολίες. Μετά από δύο μήνες, η πίστη και το ηθικό έχουν χαθεί. Ακολουθεί η υποχώρηση, καθώς η γερμανική επέμβαση αλλάζει την πορεία του πολέμου. Οι στρατιώτες επιστρέφουν στην Κορυτσά σαν κυνηγημένο κοπάδι, απογοητευμένοι και ταπεινωμένοι. Στο ελληνικό έδαφος, πλέον, όλα τα σπίτια είναι κλειστά και κανείς δεν εμφανίζεται να υποδεχτεί τον μέχρι πρότινος ένδοξο στρατό. Το έργο κλείνει συμβολικά, με τον συγγραφέα να παραδίδει το όπλο του σε έναν γέροντα, εκφράζοντας την ελπίδα για συνέχιση του αντιφασιστικού αγώνα στο μέλλον.

Το *Μνήμα της Γρηάς*, γραμμένο με τη μορφή εσωτερικού μονόλογου, δεν εστιάζει τόσο στην περιγραφή των στρατιωτικών επιχειρήσεων, όσο στη σκιαγράφηση της ατμόσφαιρας και των συναισθημάτων του απλού στρατιώτη που στο τέλος νιώθει ότι έχει χάσει την τιμή του. Το Έπος του '40 δεν απεικονίζεται ως μία νικηφόρα αντίσταση κατά των Ιταλών, αλλά ως μία μάχη ανώφελη. Θα πρέπει, άλλωστε, αυτή να ιδωθεί σε συνάρτηση με το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής που εκδόθηκε το έργο (1946), δηλαδή την εποχή που πλέον η εμφύλια αιματοχυσία έχει ξεκινήσει και που κατά την οποία, όπως μάς λέει ο Παναγιώτης Μουλάς, δεν είναι δυνατή μια «ενιαία ή ενωτική» πεζογραφία: «Όταν το αφηγηματικό εγώ μεταβάλλεται σε εμείς, αποκτά συχνά παραταξιακό (κάποτε και στενά κομματικό) περιεχόμενο. Είναι ένα εμείς που αντιτίθεται σε ένα εσείς».⁷⁴ Και στο *Μνήμα της Γρηάς* υπάρχει ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα σε ένα εμείς και σε ένα εσείς όπου το εσείς είναι η Ηγεσία και το εμείς είναι οι απλοί στρατιώτες. Βέβαια, η ιδεολογική στάση του συγγραφέα δεν απομακρύνεται από την

⁷⁴ Παν. Μουλάς, «Οριοθετήσεις και διευκρινίσεις», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, 7 & 8 Απριλίου 1995, *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (1945-1995): Επιστημονικό Συμπόσιο 7 και 8 Απριλίου 1995*, ό.π., σελ. 45.

εθνοκοπατριωτική προσέγγιση και γι' αυτό δεν συμπεριλαμβάνεται στα στρατευμένα έργα της Αριστεράς (η οποία ούτως ή άλλως δεν το υποδέχτηκε ως ένα αριστερό αφήγημα). Ωστόσο, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι αρκετές περιγραφές του συγγραφέα αναδεικνύουν κοινωνικές ανισότητες και προϊδεάζουν για τον διχασμό που θα επακολουθήσει:

[...] Ἡ ζωή σου ἀπὸ ποιὸν κρέμεται; Ἀπὸ κάποιον ποὺ οὔτε τὸν εἶδες, θές τὸν λοχαγό, τὸν δικό σου, ποὺ ἀποφασίζει γιὰ σένα χωρὶς νὰ σ' ἔχει δεῖ ποτέ του. Κι' ἀποφασίζει αὐτὸς, ἔτσι, ἀδιάφορα γιὰ τὸν χαμό σου, γιὰ τὴ ζωή σου... οὔτε τάφο δὲν θάχεις. Κατάλαβέ το. Ἐγινε μιὰ μοιρασιά στὸν κόσμον κι' ἔτυχες ἀπ' τὴν ἐδῶθε τὴν μεριά. Ἀπ' τὴ μεριά τοῦ χακί. Ἐδῶ πεθαίνετε, τσακιζόσαστε, λειώνετε, κι' ἄλλοι κάθονται [...] (σ. 42).

[...] Ἐτσι πρέπει νᾶναι. Ὅπως εἶναι τὰ πράματα. Ὁ λοχαγὸς νὰ τρώει καὶ νὰ κοιμᾶται καλύτερα ἀπὸ μᾶς. Νᾶχει ἡσυχία καὶ μιὰ μεγάλη ζεστή σκηνή. Εἶδεμὴ ποιὸς θᾶχει τὸν νοῦ του ἀνεπηρέαστο; Ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ σκεφεῖ, καὶ νὰ σκεφεῖ σωστά, ἂν ὁ λοχαγὸς ζοῦσε σὰν καὶ μᾶς, τ' ἀγρίμια; [...] (σ. 44).

[...] Κι' ἡ φάλαγγα προχωρεῖ καὶ στρίβει καὶ τσακίζεται κι' αὐτὴ κι' ὅπου φτάνει, τὸ πλοκάμι ζωντανεύει. Προχωρεῖ ἀργὰ κι' ἀλύπητα πάνω στὸ δρόμο, σέρνοντας μαζί της ὅλη τὴν κούραση, τὰ μουσκεμένα κορμιά, τὰ ζῶα ποὺ στάζουν σὰν νὰ βγαίνουν ἀπὸ ποτάμι, τὸ ὑλικὸ ποὺ μούσκεψε κι' αὐτό, κι' ὅλοι ἐμεῖς, κι' ὅλα τοῦτα λασπωμένα, παγωμένα. Νοιώθεις πὼς ἐδῶ δὲ σὲ λογαριάζει κανεὶς, γιὰ τίποτε. [...] (σ. 16-7).

Ο Ἄγγελος Βλάχος, τέλος, προσεγγίζει τὸ ζήτημα τῆς μὴ ταφῆς τῶν νεκρῶν μέσα ἀπὸ μιὰ έντονα συμβολικὴ καὶ ηθικὴ οπτική. Οἱ ἀταφοὶ νεκροὶ παρουσιάζονται ὡς μιὰ ανοιχτὴ πληγὴ τῆς ιστορικῆς μνήμης, ἡ ὁποία ἀναδεικνύει τὶς τραγικὲς συνέπειες τοῦ πολέμου καὶ τὴν ἀνθρώπινη οδύνη ποὺ αὐτὸς προκαλεῖ. Μέσω τῆς ἀφήγησής του υπογραμμίζει τὴ σημασία τῆς ταφῆς ὡς πράξης σεβασμοῦ καὶ ἀποκατάστασης τῆς ἀνθρώπινης αξιοπρέπειας, ἐνῶ παράλληλα ἀναδεικνύει τὴ συλλογικὴ ευθύνη τῆς κοινωνίας νὰ διατηρεῖ ζωντανὴ τὴ μνήμη τῶν θυμάτων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, τὸ ἔργο του μετατρέπει τὸ θέμα τῶν ἀταφῶν νεκρῶν σὲ στοχασμὸ πάνω στὴ μνήμη, τὴν ηθικὴ υποχρέωση πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ τὴ διαχρονικὴ τραγικότητα τοῦ πολέμου:

[...] Κι' ἐμεῖς τρέξαμε ὅπως μπορέσαμε μέσα στὸ χιόνι, τρέξαμε στὸ δέντρο, καὶ σκάψαμε σὰν δαιμονισμένοι, σκάψαμε σὰν τρελλοί, καὶ σκίσαμε τ' ἀντίσκηνο νὰ μπεῖ ἀέρας. Καὶ μπῆκε ὁ ἀέρας, καὶ βρῆκε πεθαμένα κορμιά, δρόσισε χεῖλια πρησμένα καὶ χάιδεψε δάχτυλα γαντζωμένα στ' ἀντίσκηνο ποὺ δὲν εἶχαν προφτάσει νὰ τ' ἀνοίξουν. [...] (σ. 33).

[...] Τούτοι οί πεθαμένοι πού πέσανε μπροστά σου και τὰ κορμιά τους σκόρπισαν στὸ χῶμα μπροστὰ στὸ χαράκωμα, οἱ πεθαμένοι αὐτοὶ γαντζώσανε τὰ χέρια τους ἀπάνω σου καὶ δὲν σ' ἀφήνουν. Ἡ παγωμένη ἀγκαλιά τους σὲ τύλιξε καὶ σὲ τραβάει στὸν κόσμο τους. [...] (σ. 42-3).

[...] Πῆγα μιὰ μέρα στὸ Μνήμα τῆς Γρηῃς ἀπάνω, μὰ ἐκεῖ ἡ ἀνοιξη ξεσκεπάζει κορμιά. Ὁ χειμώνας εἶχε ξεσκεπάσει τοὺς νεκροὺς καὶ τὸ κρύο τοὺς διατήρησε ὅπως ἦταν τὴν στιγμή πού 'πέσαν [...] (σ. 86).

6.4 Το Πλατύ Ποτάμι του Γιάννη Μπεράτη (1946)

Το *Πλατύ Ποτάμι* του Γιάννη Μπεράτη (ὅπως και το *Μνήμα της Γρηῃς* του Ἀγγελου Βλάχου) δεν αποτελεί μόνο μια λογοτεχνία-ντοκουμέντο. Πρόκειται για ένα κείμενο υψηλής αισθητικής αξίας, στο οποίο ο συγγραφέας, χωρίς να εκφράζει τις ιδέες του, αλλά μόνο τον παλμό της ζωής,⁷⁵ καταβυθίζεται στα «υπαρξιακά βάθη» του και αποτυπώνει μέσα από «στέρεες και διαυγείς εικόνες»⁷⁶ την «άχρονη συνθήκη του πολέμου». Η αφήγηση παρουσιάζει την κατάκτηση της αυτογνωσίας μέσα από την αντιπαράθεση με τον θάνατο, καθιστώντας το έργο, πρωτίστως, έναν στοχασμό πάνω στην ανθρώπινη ύπαρξη.⁷⁷ Το έργο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1946, στις αρχές του Εμφυλίου, (αν και το πρώτο μέρος του γράφτηκε μέσα στην Κατοχή, αλλά δεν εκδόθηκε τότε, ενδεχομένως για λόγους λογοκρισίας), έξι δηλαδή έτη μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.⁷⁸ Την εποχή που εκδόθηκε, οι διαμορφωθείσες μετακατοχικές ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες,⁷⁹ ευνοούσαν την ανάδυση της ριζικής επαναδιαπραγμάτευσης της έννοιας του έθνους και της ταυτότητάς του, μέσα από τη μετατόπιση από μία ομοιογενή εθνική αφήγηση προς την πολυφωνία και την αναθεώρηση του συλλογικού ιστορικού παρελθόντος. Πρόκειται για μια εποχή που πολλοί διανοούμενοι που είχαν ταχθεί ενεργά υπέρ του Αγώνα, είτε στρέφονται σε μια κριτική αποτίμηση, αναδεικνύοντας τις σκοτεινές πτυχές των οικείων πρακτικών και συμπεριφορών, είτε επιλέγουν την «απόσυρση στο εγώ», αλλά και στον έρωτα και το κέφι, ως τρόπο

⁷⁵ Γιάννης Μπεράτης, *Το Πλατύ Ποτάμι*, Ερμής, Αθήνα 2018, σελ. 460.

⁷⁶ Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Έλληνες μεταπολεμικοί συγγραφείς - Ένας κριτικός οδηγός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2009, σελ. 166.

⁷⁷ Σπύρος Γιανναράς, «Το πλατύ ποτάμι της λογοτεχνίας». *The Press Project*, 5 Μαρτίου 2017, πρόσβαση 10 Απριλίου 2026. <https://thepressproject.gr/to-platy-potami-tis-logotexnias/>

⁷⁸ Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στη δεκαετία 1940-1950*, 13 <https://www.open.book.gr/i-logotexnia-sti-dekaetia-1940-1950/>

⁷⁹ Αλέξανδρος Αργυρίου, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, 7 & 8 Απριλίου 1995, *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (1945-1995): Επιστημονικό Συμπόσιο 7 και 8 Απριλίου 1995*, ό.π., σελ. 64.

απομάκρυνσης από τη ζοφερή πραγματικότητα και αντιμετώπισης της πείνας και των δυσχερειών της κατοχικής περιόδου.⁸⁰ Ο Μπεράτης ανήκει στην πρώτη κατηγορία. Σε αυτό το συγκεκριμένο, εκδίδεται το έργο *Το Πλατύ Ποτάμι* το οποίο το 1966, τιμήθηκε με το Α΄ Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος.

Ο Γιάννης Μπεράτης υπηρέτησε εθελοντικά ως εκφωνητής-προπαγανδιστής στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο τον Φλεβάρη του 1941. Το 1943 τον βρίσκουμε στο αντάρτικο του Ζέρβα στην Ήπειρο. Αν και συγκαταλέγεται στη γενιά του '30, δεν εντάσσεται ιδεολογικά σε αυτή, αλλά ούτε και σε κάποιο άλλο λογοτεχνικό ρεύμα ή ομάδα. Αυτό κυρίως που χαρακτηρίζει το λογοτεχνικό του έργο είναι η ενδοσκόπηση και η διαρκής αναζήτηση της ταυτότητας:

[...] Όχι, δέ σκέφτεσαι τίποτα τή στιγμή τοῦ θανάτου, τοῦ ἐπερχομένου θανάτου, παρά αὐτόν τόν ἴδιο πού ὅλο πλησιάζει οὔτε καμιά πικρία, οὔτε καμιά νοσταλγία νιώθεις γιά τούς ἄλλους πού θά ἐγκαταλείνεις, ἔστω καί τούς πιό ἀγαπητούς οὔτε κἀν τούς σκέφτεσαι καθόλου – κ' εἶσαι κουβαριασμένος μόνο ΕΣΥ κι ἀπέναντί σου ΕΚΕΙΝΟΣ, πού κι αὐτόν δέν τόν σκέφτεσαι ἴσως καθόλου μέ τό μυαλό, ἀλλά τόν νιώθεις μ' ὅλο τό δόλιο τό κορμί σου πού δέ θέλει, πού ἀρνιέται, πάση θυσία, νά παραδοθεῖ [...] (σ. 281).

Υπό αυτή την έννοια, συνιστά μία ιδιότυπη και «αιρετική» περίπτωση δημιουργού εντός της γενιάς του, καθώς τα έργα του αποκλίνουν από τα κυρίαρχα πρότυπα της εποχής. Τα μυθιστορήματά του δεν εντάσσονται στο αστικό μυθιστόρημα, οι πολεμικές του αφηγήσεις δεν υιοθετούν ούτε το αντιπολεμικό ούτε το εθνοκεντρικό πνεύμα που συναντά κανείς σε συγχρόνους του, ενώ η βιογραφική του γραφή παραμένει μεμονωμένη και δη, περιθωριακή στο λογοτεχνικό περιβάλλον της εποχής του. Για τον λόγο αυτό, ο Αραγής τον χαρακτήρισε «υπαρξιστή της δράσης». Έτσι, στο *Πλατύ Ποτάμι*, αυτό το «μονομερούς αφήγησης» μυθιστόρημα «διαθέσεων και καταστάσεων ψυχής»,⁸¹ ο πόλεμος δεν έχει πρωτεύοντα ρόλο. Αντιθέτως, ο συγγραφέας περιγράφει λεπτομερειακά την καθημερινότητα και αναδεικνύει την αγάπη για την πατρίδα:

[...] Εἶδα, ἀπό ψηλά, παραταγμένους ὅλους τούς στρατιῶτες, ἔτσι, σάν ἓνα μεγάλο εὐθύγραμμο Π., ἀκινήτους καί σέ προσοχή, νά τραγουδᾶνε ἀκόμη μ' ὅλη τή δύναμη τοῦ στήθους τους: Ἀπ' τά κόκκαλα βγαλμένη/ τῶν Ἑλλήνων τά ἱερά/ καί σάν πρῶτα ἀντρεωμένη/ χαῖρε! ὦ! χαῖρε: Ἐλευθεριά!

⁸⁰ Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σελ. 13.

⁸¹ Γιώργος Αραγής, «Γιάννης Μπεράτης», στο *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία: Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο* (1914-1939), τόμ. ΣΤ΄, Σοκόλης, Αθήνα 1993, σελ. 8-13.

Δέν ξέρω γιατί ακούμπησα τούς άγκῶνες μου πάνω στό περβάζι τοῦ παραθυριοῦ, ἔχωσα τό κεφάλι μου μέσ στα δύο μου χέρια κι ἄρχισα νά κλαίω σάν μικρὸ παιδί [...] (σ. 287-8).

Σύμφωνα με τον Δημαρά αλλά και άλλους μελετητές και σχολιαστές του έργου του, η αξία της ατομικής θυσίας για το σύνολο αναγνωρίζεται ως πράξη ηρωική.⁸² Ο συγγραφέας ασκεί κριτική στην εθνοκρατική ιδεολογία που προβάλλει τα στρατιωτικά επιτεύγματα ως σύμβολα «νίκης», αποσιωπώντας, όμως, το ανθρώπινο κόστος που αυτά συνεπάγονται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ονομασία «Γέφυρα της Νίκης», η οποία λειτουργεί ως ιδεολογικό κατασκεύασμα που προσδίδει ένδοξο χαρακτήρα σε ένα τεχνικό έργο. Ωστόσο, η δόξα της αποδομείται όταν μαθαίνουμε ότι για την κατασκευή της υπήρξαν «πολλά θύματα», αποκαλύπτοντας την τραγική διάσταση που υποκρύπτεται πίσω από τον θρίαμβο. Αν και η «Γέφυρα της Νίκης» συμβολίζει την επιτυχία ενός συλλογικού σκοπού, τόσο αυτή όσο και ο «ὀρμητικὸς ποταμὸς» υπενθυμίζουν τα όρια της ανθρώπινης ισχύος και την αβεβαιότητα που συνοδεύει την πολεμική εμπειρία. Ο ποταμός που παρασύρει στρατιώτες και αξιωματικούς, συμβολίζει την ευθραυστότητα του ανθρώπου, όχι μόνο απέναντι στις δυνάμεις της φύσης αλλά και στις επιταγές της πολεμικής μηχανής. Η «νίκη» αντιπαρατίθεται στον θάνατο, η δημιουργία στην καταστροφή, η τιμή στην απώλεια. Μέσω αυτών των αντιθέσεων, το κείμενο αναδεικνύει την ιδεολογική λειτουργία της γλώσσας, η οποία εξιδανικεύει τα αποτελέσματα των συλλογικών εγχειρημάτων, ενώ, ταυτόχρονα, αποκρύπτει το ανθρώπινο κόστος τους και ασκεί με αυτόν τον τρόπο κριτική στις εθνικές αφηγήσεις που νομιμοποιούν τη θυσία στο όνομα ενός κοινού σκοπού:

[...] Τὴν ἔλεγαν «Γέφυρα της Νίκης», γι' αὐτὸ εἶχε καὶ αὐτὲς τίς τιμές. Εἶχαν χρειαστεῖ μεγάλοι κόποι γιὰ τὴν κατασκευή της, καὶ θὰ βοηθοῦσε ἐξαιρετικὰ τίς ἐφοδιοπομπές μας. Ὅπως ἔμαθα μετὰ, γιὰ νά γίνει κόστισε πολλὰ θύματα. Ὁ ὀρμητικὸς ποταμὸς παρέσυρε πλῆθος στρατιωτῶν τοῦ Μηχανικοῦ καὶ ἀξιωματικούς τους πού δούλευαν ἐκεῖ [...] (σ. 52).

Επίσης, ο Μπεράτης μέσα από τα λόγια του Ιταλού στρατιώτη, αναδεικνύει την ιδεολογική στρέβλωση και την υποκρισία της φασιστικής ρητορικής που αποκρύπτει τον αιφνιδιαστικό και αδικαιολόγητο χαρακτήρα της ιταλικής επίθεσης κατά της Ελλάδας, παρουσιάζοντας τους Έλληνες ως ραδιούργους. Οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιούνται αντανakλούν μια ιεραρχική αξιολόγηση περί ανώτερων και κατώτερων πολιτισμών, στο πλαίσιο της οποίας οι Έλληνες εντάσσονται στους δεύτερους και, ως εκ τούτου, θεωρούνται άξιοι υποταγής. Η

⁸² Κ.Θ. Δημαράς, «Πρόλογος», στο Γιάννης Μπεράτης, *Το Πλατό ποτάμι*, Ερμής, Αθήνα 2018, σελ. 8.

αντίληψη αυτή συνυφασμένη με τη λογική της αποικιοκρατικής ιδεολογίας «εκπολιτισμού» νομιμοποιεί την επίθεση του εισβολέα και αποκαλύπτει την αποικιοκρατική αλαζονεία του:

[...] Καί τότε ἐκεῖνοι οἱ Ἕλληνες, αὐτὴ ἡ προδοτικὴ ὕπουλῃ φυλὴ πού ραδιουργοῦσε μέ τέτοια ποταπὴ πανουργία ἐναντίον τῆς Ἰταλίας, ἐναντίον ὁλοκλήρου τοῦ impero Romano τοῦ Ντούτσε μας – αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες πού εἶναι κάτι πολὺ χειρότερο καὶ πολὺ πιο σιχαμένο ἀπὸ κείνους τούς καννίβαλους καὶ γυμνοπόδηδες Ἀβησσυνούς [...] (σ. 304).

Ὡς προς τὴν περισυλλογὴ τῶν νεκρῶν στρατιωτῶν, αὐτὴ παρουσιάζεται ὡς ὕψιστη υποχρέωση ἐγγεγραμμένη τόσο σὲ ἓναν ἠθικὸ ἀγγραφο ὅσο καὶ στὶς προβλέψεις τοῦ διεθνoῦς δικαίου καὶ τῆς στρατιωτικῆς δεοντολογίας. Ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν συνιστᾷ μίᾳ ὕψιστη ἠθικὴ καὶ ἀνθρωπιστικὴ πράξη, θεμελιωμένη στὶς ἀξίες τῆς τιμῆς, τῆς μνήμης καὶ τοῦ σεβασμοῦ προς τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Οἱ Ἰταλοὶ στρατιῶτες πού ὁ διοικητὴς ἀποκαλεῖ «φουκαράδες» ἀπογυμνώνονται ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐντάσσονται σὲ μίᾳ κοινὴ ἀνθρώπινη μοίρα, ὅπου ὁ θάνατος ἐξισώνει τοὺς πάντες. Ἐτσι, ἡ ἐπιδίωξη προσωρινῆς ἐκεχειρίας γιὰ τὴν περισυλλογὴ καὶ ταφὴ τῶν νεκρῶν Ἰταλῶν στρατιωτῶν, ἀποκτᾷ πρωτίστως ἀνθρωπιστικὸ καὶ χαρακτήρα καὶ ἀνταποκρίνεται σὲ μίᾳ ἠθικὴ πού υπερβαίνει τὶς διαφορὲς στὸ πεδίο τῆς μάχης. Ὡστόσο, ἡ ἀρνήση τοῦ Διοικητὴ νὰ ἀναλάβει ἐπὶσημῶς τὴν πρωτοβουλία υπογράφοντας, ἀποδομεῖ τὴν ἴδια τὴν κίνηση γιὰτὶ ἀποκαλύπτει φόβο γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ευθύνης τῆς ταφῆς, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐνδειξὴ ἀδυναμίας ἐντὸς τῆς πολεμικῆς συνθήκης. Κατ' ἐπέκταση, ἡ στάση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ ὡς μικρογραφία τῆς ευρύτερης ιδεολογικῆς διαχείρισης τοῦ πολέμου. Ὁ Διοικητὴς ἐμφανίζεται νὰ ἰσορροπεῖ ἀνάμεσα σὲ ἓναν ἰδεαλιστικὸ ἀνθρωπισμὸ καὶ σὲ μίᾳ ἐσωτερικὴ ἀνασφάλεια διαφύλαξης τοῦ κύρους τοῦ. Ἀντίστοιχα, ἡ ἐπίσημη διαχείριση τοῦ Ελληνοϊταλικoῦ Πολέμου ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἡγεσία μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ ὡς μίᾳ διαδικασία συμβολικῆς κατασκευῆς, ὅπου ἡ πολεμικὴ πραγματικότητα μετασχηματίζεται σὲ ἀφήγημα ἡρωισμοῦ, ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ ἠθικῆς δικαίωσης. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ὁ πόλεμος προσλαμβάνει τελετουργικὴ καὶ συμβολικὴ διάσταση συμβάλλοντας στὴ συγκρότηση τῆς συλλογικῆς ταυτότητος καὶ στὴ νομιμοποίησης τῶν κυρίαρχων ἀφηγημάτων:

[...] Γι' αὐτὸ συνεννοήθηκα μέ τὴ Μεραρχία καὶ μέ τὸ Σῶμα νὰ τοὺς προτείνουμε μίᾳ μικρὴ ἀνακωχή, μίᾳ μικρὴ ἐκεχειρία δύο-τριῶν ὥρῶν (θὰ τοὺς στείλουμε τὸ γράμμα μέ δικoὺς μας κήρυκες, ὅπως σοῦ 'πα), μίᾳ γενικῇ, δηλαδὴ, κατὰπαυση πυρός, πού θὰ συμφωνηθεῖ κι ἀπ' τὰ δύο μέρη σ' ὅλον αὐτόν τόν τομέα, γιὰ νὰ μπορέσει κάτι νὰ γίνῃ, γιὰ νὰ τοὺς θάψουμε τοῦλάχιστον ἐμεῖς αὐτοὺς τοὺς φουκαράδες. Ναι, ἀλλὰ ὅλ' αὐτὰ — καταλαβαίνεις — θέλω νὰ μοῦ τὰ κάνεις ἔτσι, κάπως ὥραϊα καὶ ἀξιοπρεπῆ στό γράμμα σου, καὶ νὰ πεῖς κάτι γιὰ τὰ διεθνή νόμιμα καὶ ἔθιμα ὅλων τῶν πολιτισμένων λαῶν, πού ὅταν

πρόκειται περί της ταφής τῶν νεκρῶν... ἔτσι, πού ἔχουν πάψει πιά νά εἶναι ἐχθροί [...] Βέβαια, τουλάχιστον ἐγώ, ἀπ' ὅ,τι ξέρω ἀπ' τό Σῶμα, βρίσκω πώς δέν θά 'πρεπε νά μάθουν τ' ὄνομα τοῦ... Ἐμεῖς, π.χ., ἐκεῖ κάτω... (Ἦταν φανερό πώς αὐτό πού δέν τό 'χε σκεφτεῖ ὡς τά τώρα δέν τά 'ρεσε καθόλου καί τοῦ χάλασε ἔτσι κάπως ὅλο τὸ ἱπποτικό σχέδιό του, πού τό 'χε χαϊδέψει μέσ στό μυαλό του ἄρκετὲς μέρες, φαίνεται, πρὶν) Οἴπως δὴ ποτε, ὄχι, ὄχι, κατ' οὐδένα λόγο δέν πρέπει νά μπεῖ τ' ὄνομα τοῦ [...] (σ. 236-7).

Δεν συμβαίνει ὁμως τὸ ἴδιο με τὸν λαό. Σε ἀντιπαράθεση με τοὺς ἐπίσημους εκπροσώπους τοῦ κράτους, ἡ αυθεντικὴ στάση σεβασμοῦ καὶ φροντίδας τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στοὺς νεκροὺς τοὺς εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε στοιχείο ἐπιτήδευσης. Παρά τὴν υλικὴ ἐνδεia τῶν τάφων, εἶναι ορατὴ ἡ προσπάθεια αξιοπρεποῦς περιποίησης καὶ διατήρησης τῆς μνήμης τῶν νεκρῶν. Ἡ ἐπιμέλεια τοῦ τάφου καὶ ἡ ἀναγραφή τῶν ονομάτων καταδεικνύουν τὴν ἀνάγκη ἐξατομίκευσης τῆς μνήμης καὶ ἀπόδοσης τιμῆς σε κάθε ἄτομο ξεχωριστά, ἀποκαθιστώντας τὴν προσωπικὴ ταυτότητα ἀπέναντι στὴν ἀνωνυμία. Κατὰ συνέπεια, ἡ στάση αὐτὴ ἀντανακλά μιὰ πολιτισμικὴ ἀντίληψη θεμελιωμένη στὴ στοργή, τὴν ἀνθρωπιά καὶ τὸν σεβασμὸ πρὸς τὸν νεκρό:

[...] ΚΑΜΙΑ ΔΕΚΑΡΙΑ ΜΕΤΡΑ πὶὸ πέρα ἀπ' τὴν ἔδρα τοῦ 50οῦ Συντάγματος ἦταν ἓνας ὑψωμένος τάφος μ' ἓνα μεγάλο-μεγάλο ξύλινο σταυρό. Τὸν εἶχαν περιποιηθεῖ αὐτόν τὸν τάφο, εἶχαν ὑψώσει ὅλα τὰ πλάγια τοῦ μέ τοῦβλα καὶ μέ πέτρες, ἔτσι πού νά πλαισιώνεται ἀπὸ παντοῦ μ' ἓνα εὐπρόσωπο τοιχάκι, σὰν τοὺς συγκινητικούς πενιχροὺς τάφους τῶν δικῶν μας νεκροταφείων, ὅπου ἡ στοργὴ κ' ἡ φροντίδα ἀντικαθιστᾷ τὴν ἔλλειψη πλούτου [...] Πάνω στό μεγάλο ξύλινο σταυρὸ πού ἄνοιγε τόσο περίεργα τ' ἀπλωμένα χέρια τοῦ ἐδῶ πάνω μέσ στά ἔρημα βουνά, ἦταν γραμμένα στὴ σειρά τό 'να κατ' ἀπ' τ' ἄλλο μέ παχιά μαύρη μπογιά, πολλὰ ὀνόματα στρατιωτῶν [...] (σ. 225).

[...] Πάνω ἀπὸ τρακόσιοι μείνανε γιὰ πάντα ἐκεῖ. Ὁ Παντοδύναμος, ἂς ἀναπαύσει τὴν ψυχὴ τοὺς, γιατί τοὺς ἔλαχε φριχτός θάνατος, παιδί μου, φριχτός θάνατος ὄχι τοῦ Θεοῦ. Ὁ γέρος σταυροκοπήθηκε, κι ἔτσι, ἀσυναίσθητα σχεδόν, σὰν νά γινόταν τούτῃ τὴ στιγμὴ κανένα μνημόσυνο, κάναμε κι ἐμεῖς οἱ δύο τό σταυρὸ μας [...] (σ. 359).

Τέλος, τὸ κείμενο ἀποτυπώνει τὴ διάγνωση τοῦ ἡρωικοῦ ιδεώδους, ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ιστορικῆς πραγματικότητος. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ, ἡ πληροφορία περὶ μυστικῆς δέσμευσης τῶν στρατηγῶν γιὰ συνθηκολόγηση με τοὺς Γερμανοὺς, ὑπονομεύει ριζικὰ τὴν ἐμπιστοσύνη πρὸς τὴν ηγεσία, προσδίδοντας στὸν πόλεμο τὴ διάσταση τῆς προδοσίας καὶ ἀπογυμνώνοντάς τὸν ἀπὸ κάθε ἐννοια ἐθνικῆς αξιοπρέπειας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀντιπαράβολή τῶν στρατιωτῶν ποὺ ψέλνουν δεητικὰ γιὰ τοὺς «τριακόσιους ποὺ μείνανε γιὰ πάντα ἐκεῖ» με ἐκείνους ποὺ, λίγες ἡμέρες νωρίτερα, τραγουδούσαν με πατριωτικὸ ἐνθουσιασμὸ τὸν «Ὑμνο τῆς Λευτεριάς» ἀποτυπώνει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν πίστη καὶ τὴν ἀνδρεία στὴν ἀπογοήτευση καὶ τὴν υπαρξιακὴ

κατάρρευση. Η σύγκρουση αυτή δεν είναι μόνο συναισθηματική, αλλά και ιδεολογική, καθώς αναδεικνύει την απόσταση ανάμεσα στη ρητορική του ηρωισμού και τη βιωμένη εμπειρία της ήττας, της εγκατάλειψης και της διάψευσης των προσδοκιών. Έτσι, ο πόλεμος παύει να παρουσιάζεται ως πεδίο δόξας και μετατρέπεται σε σκηνικό απομυθοποίησης των κυρίαρχων αφηγήσεων και των ιδανικών τους:

[...] Είχαν πληροφορηθεί, λέγανε από θετική πηγή, πώς οι 3 στρατηγοί πού είχαν υπογράψει την Ανακωχή, είχαν αναλάβει μυστικά την υποχρέωση νά μᾶς παραδώσουν όλους, έτσι όπως είμαστε, στους Γερμανούς, καί νά μην αφήσουν κανέναν νά κατηφορίσει πρὸς τό νότο – δηλαδή οὐσιαστικά μᾶς είχαν ἤδη πουλήσει – γιὰ νά μὴν μπορεῖ οὔτε ἓνας μας νά ἐνωθεῖ μέ τόν ὑπόλοιπο στρατό μας [...] (σ. 406-7).

[...] Όχι, δέν ἦτανε μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό μου καί γιὰ τὴν κατάντια του πού ἤθελα νά κλάψω, ἀλλὰ ὅλοι τοῦτοι-δῶ τώρα οἱ στρατιῶτες πού ψέλνανε δεητικά, μοῦ θυμίζανε κάτι ἄλλους συγκεντρωμένους στρατιῶτες, πού τόσες λίγες μέρες πρωτίτερα, στίς 25 Μαρτίου, τραγουδοῦσανε μέ τέτοια πεποίθηση καί μέ τέτοια ἀντρεωμένη παλικάριά τὸν Ὕμνο τῆς Λευτεριᾶς πάνω στίς Ἀλβανικές βουνοκορφές [...] (σ. 330-1).

6.5 Οδοιπορικό του '43 του Γιάννη Μπεράτη (1946)

Το *Οδοιπορικό του '43*, ακολούθως, μπορεί να ιδωθεί ως συνέχεια του έργου *Το Πλατύ Ποτάμι*. Με αυτό το έργο, ολοκληρώνεται η βιοματική διαδρομή του συγγραφέα από το αλβανικό μέτωπο στην περίοδο της Κατοχής και της ένοπλης Αντίστασης και παράλληλα, η διαδρομή μιας ολόκληρης χώρας. Έτσι, ενώ στο *Πλατύ Ποτάμι* κυριαρχεί η εμπειρία του Ελληνοϊταλικού Πολέμου και η σταδιακή απομυθοποίηση του ηρωικού αφηγήματός του, στο *Οδοιπορικό του '43*, η εμπειρία της απομυθοποίησης μετατοπίζεται στους αντιστασιακούς κόλπους. Συγκροτούν επομένως τα δύο αυτά έργα τις δύο όψεις μίας ενιαίας μαρτυρίας για τη δεκαετία του '40, αναδεικνύοντας την ιστορική μετάβαση μιας ολόκληρης εποχής.

Στο *Οδοιπορικό του '43* αποτυπώνονται με ενάργεια οι εμπειρίες του συγγραφέα από την ένταξη του στο αντάρτικο σώμα του Ναπολέοντα Ζέρβα. Το έργο δημοσιεύτηκε το 1946 από τις εκδόσεις Ερμής και η κυκλοφορία του είχε σημαντικές συνέπειες για τον δημιουργό, καθώς η δημοσίευσή του οδήγησε στην απόλυσή του από το Υπουργείο Τύπου, γεγονός που του προκάλεσε οικονομική δυσχέρεια. Έτσι, ανακόπηκε η προσπάθειά του να αποδώσει την αφηγηματική συνέχεια των γεγονότων της δεκαετίας του '40.

Σε επίπεδο θεματικής, το έργο επιχειρεί να γεφυρώσει τον αντιφασιστικό αγώνα στο αλβανικό μέτωπο με την αντίσταση κατά των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής στην Ελλάδα, αναδεικνύοντας τη συνέχεια αλλά και τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν αυτή τη μετάβαση. Η αφηγηματική του δομή παρουσιάζει εμφανείς αναλογίες με εκείνες στο *Πλατύ Ποτάμι*. Και εδώ η αφήγηση ξεκινάει με μια άνοδο, πραγματική και ταυτόχρονα συμβολική. Η πορεία του συγγραφέα από την Αθήνα προς την Ήπειρο είναι γεμάτη προσδοκία και συνδυάζει την εξωτερική δράση με την εσωτερική αναζήτηση, προσδίδοντας στο κείμενο έντονο υπαρξιακό χαρακτήρα. Η εισαγωγή τοποθετεί τον αναγνώστη στην υπό γερμανοϊταλική κατοχή Ελλάδα και περιγράφει τη διαδικασία ένταξης του αφηγητή στο αντάρτικο, μέσω της εξασφάλισης πλαστών εγγράφων, απαραίτητων για τη διέλευση από τα σημεία ελέγχου των δυνάμεων Κατοχής. Στη συνέχεια, η αφήγηση μεταφέρεται στο βουνό, όπου πλέον ο συγγραφέας έχει ενταχθεί στις αντάρτικες ομάδες. Η φύση αποκτά πρωταγωνιστικό ρόλο και λειτουργεί όχι μόνο ως σκηνικό της δράσης, αλλά και ως καταλύτης ενδοσκόπησης.

Ο Μπεράτης παρουσιάζει και πάλι την ψυχολογική διάσταση της πολεμικής εμπειρίας, αναδεικνύοντας την υπαρξιακή αγωνία του ανθρώπου απέναντι στον φόβο του θανάτου. Παράλληλα, πιστός στην κοινωνιοκεντρική του θέση, προσεγγίζει με ανθρωπιστική διάθεση τους Ιταλούς στρατιώτες, ιδίως μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, όταν αρκετοί από αυτούς εντάχθηκαν στις αντάρτικες ομάδες προκειμένου να αποφύγουν τη σύλληψη από τους Γερμανούς. Η ταφή των νεκρών παραμένει και στο *Οδοιπορικό του '43* μια πράξη ιερή. Εκεί όπου καταρρέουν οι θρησκευτικές, πολιτικές και ιδεολογικές ταυτότητες, αναδύεται η πιο στοιχειώδης μορφή ανθρωπιάς που επιβάλλει στη συνείδηση την ηθική υποχρέωση να μην μείνει κανένας νεκρός άταφος:

[...] Χτές, πέθαναν δύο. Τους θάψανε εκεί, λίγο πιό κάτω απ' τὸ λοφίσκο. Φέρανε τὸ δικό μας παπᾶ, ἃς ἦταν κι ὀρθόδοξος. Ὅλοι οἱ συνάδελφοί τους εἶχαν γονατίσει γύρω απ' τοὺς τάφους, κλαίγανε καὶ κάναν τὸν σταυρό τους ἄργα μ' ὅλη τους τὴν παλάμη [...] (σ. 106).

[...] καὶ τώρα, νά! τελειῶσαν τὰ ψέματα: εἶναι δίπλα στὴ Μουτσάρα, ἀνάμεσα Ἡπειρο καὶ Θεσσαλία, σκοτωμένος μὲ μιὰ ριπή, χωρὶς ποτὲ κανένας νὰ μάθει πῶς πέθανες, κι αὐτὸ τὸ κορμί σου, ποῦσαν τόσο ἐσύ, νὰ τὸ καταξεσκίζουν ἀπὸ αὔριο τὰ κοράκια [...] (σ. 143).

Η ματαιότητα του αγώνα στο μέτωπο μεταφέρεται, πλέον, στις αντιστασιακές οργανώσεις. Σε αντίθεση με τη μνήμη της ενότητας και της αυταπάρνης, που διατρέχει τη συλλογική εμπειρία από την Επανάσταση του 1821 μέχρι τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο και την Εθνική Αντίσταση (που, κατά κάποιον τρόπο, παραλληλίζεται στο έργο με το κλεφταρματολίκι του '21) η τωρινή μνήμη αποτελεί μια πικρή εμπειρία συνθηκολόγησης στο αλβανικό μέτωπο και

σύγκρουσης ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις. Εκεί που άλλοτε κυριαρχούσαν ο κοινός σκοπός και η πίστη στην ελευθερία, η ομοψυχία και η συναδελφικότητα, επικρατεί πλέον ο διχασμός και η διάψευση, οι ιδεολογικές αντιθέσεις, οι ανταγωνισμοί για την εξουσία, οι επιδιώξεις πολιτικής κυριαρχίας και οι διεκδικήσεις για τον έλεγχο των περιοχών της δράσης. Και η αντίφαση αυτή γεννά στον αγωνιστή-συγγραφέα ένα έντονο αίσθημα κενού, απόρροια της προδοσίας των θυσιών και των ιδανικών που εμψύχωσαν τον αγώνα. Ως αποτέλεσμα αισθάνεται ανήμπορος όχι μόνο να συνεχίζει να γράφει, αλλά και να πιστέψει εκ νέου στο νόημα της συλλογικής προσπάθειας και των αξιών που τη θεμελιώσαν:

[...] Πλησίαζε ή 28η Ὀκτωβρίου, ή επέτειος τῆς ἡμέρας ἐκείνης πού ὅλοι μαζί, σάν ἓνα κορμί, ὀρθωθήκαμε κι εἴπαμε μέ πείσμα ἐκεῖνο τὸ ἀξέχαστο «Ὅχι». Κι ἔτσι τώρα σ' ἓνα γραφτό, νὰ τὰ κλείσεις ὅλ' αὐτά, νὰ συνδυάσεις τὸ Κλεφτοαρματολίκι τοῦ '21, ὅλη τὴ λεβεντιά του καὶ τὸ ἀτίθασό του, τὰ αἰσθήματα πού μᾶς πλημμυρίζανε ὅταν, μετὰ τὴν Ἀλβανία, οἱ Γερμανοὶ μᾶς κλείσανε κάπου κοντὰ στὴν Καλαμπάκα καὶ μεῖς καταφέραμε νὰ τὸ σκάσουμε καὶ νὰ πάρουμε πάλι τὰ βουνά, τὸ αἶσθημα τῆς τρελλῆς ἐλευθερίας πού ἔννοιωθες ἐκεῖ πάνω ὅταν, σάν ἀπὸ ἀετοφωλιά, κυττοῦσες ὅλο τὸ σκλαβωμένο κάμπο – καὶ τώρα πάλι τὴν τωρινὴ ζωὴ μας, τὸ Ἀντάρτικο. Ναί, θᾶταν ἓνα ὠραῖο ἄρθρο ἂν τὰ κατάφερνα – μὰ, ὅπως εἶπα, δὲν εἶχα καμία δύναμη νὰ τὸ γράψω [...] (σ. 108).

[...] ἄρχιζα νὰ μὴν αἰσθάνομαι καμιά ψυχικὴ ἐπαφὴ μ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους – πράμα, πού δέ μουῖχε συμβεῖ ποτὲ στὸ μέτωπο, στὴν Ἀλβανία, ἀκόμη καὶ μέ τὸν τελευταῖο μουλαρᾶ, γιατί ἐκεῖ μᾶς ἔνωνε τόσο δυνατὰ ἓνας κοινὸς σκοπὸς καὶ μιὰ κοινὴ προσπάθεια. Ἐνῶ ἐδῶ (ἂ! δὲν εἶναι ἴσως σωστὸ πού τὰ λέω – μὰ ἔτσι ἦταν) ἔνοιωθα γύρω μου τόσα ἰδιοτελεῖ κίνητρα, πού ἦταν ἱκανὰ νὰ μαράνουν καὶ τὴν πιὸ ἀγνὴ φλόγα [...] (σ. 100).

[...] Εἶχε περάσει κι ὁ καλοθερμεμένος Στρατηγὸς μπροστά μου πάνω στὸ καλοθερμεμένο φαρί του, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὴ συνοδεία του, ποῦταν καβάλα τώρα κι αὐτή. Δὲν μποροῦσα ν' ἀνασηκωθῶ γιὰ νὰ χαιρετήσω. «Ἔ! Μπεράτη, μοῦ φώναξε, ἄρρωστησες;» «Μὰ εἶμαι σαράντα μέρες ἄρρωστος, Στρατηγέ», ἀπάντησα. Δὲν ξέρω ἂν ἡ φωνή μου ἔδειξε τὴν πίκρα πού αἰσθανόμουνα μέσα μου πού δὲν βρέθηκε ἓνας ἀπ' ὅλους αὐτοὺς, πού σκάγανε ἀπὸ ὑγεία καὶ πού γνωρίζομαστε ἄλλοτε, ὅχι νὰ μοῦ δώσει γιὰ λίγο τ' ἄλογό του, ἀλλὰ νὰ μὲ πάρει, ἔτσι, σάν σακκί, στὰ καπούλια [...] (σ. 131).

Μέσα σε αὐτὸ το κλίμα, ἀκόμα καὶ οἱ εκκαθαριστικὲς επιχειρήσεις τῶν γερμανικῶν δυνάμεων, παρότι εντείνουν τὸ αἶσθημα κινδύνου, δὲν κατορθώνουν νὰ γεφυρώσουν τὶς ἀντιθέσεις. Ἀντίθετα, οδηγοῦν τόσο τοὺς ἀντάρτες ὅσο καὶ τὸν ἀμαχο πληθυσμὸ σε ἀναγκαστικὴ φυγὴ. Ἡ ἀφήγηση κορυφώνεται με τὴν κάθοδο τοῦ ἀφηγητῆ πρὸς τὴν Ἀθήνα, συνοδευόμενου ἀπὸ ἓναν σύντροφό του, ἓναν χωροφύλακα καὶ μία εβραϊκὴ οικογένεια, ἀνθρώπους ἀπὸ διαφορετικὰ περιβάλλοντα πού ἡ ἀνάγκη τοὺς ἐνώνει.

Η παρουσία της εβραϊκής οικογένειας δεν αποτελεί μια απλή αφηγηματική λεπτομέρεια, αλλά παραπέμπει ευθέως στο διωγμό των Εβραίων κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Στην κατεχόμενη Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά το 1943, χιλιάδες Έλληνες εβραίοι οδηγήθηκαν στη σύλληψη, την εκτόπιση και την εξόντωση. Η συμπόρευση του αφηγητή μαζί τους προσλαμβάνει συμβολική διάσταση, καθώς αναδεικνύει την κοινή μοίρα της καταδίωξης και τη διαρκή αναζήτηση της επιβίωσης μέσα σε μια συλλογική τραγωδία. Παράλληλα, η παρουσία τους προβάλλει το τραύμα του Ολοκαυτώματος, ένα τραύμα που υπερβαίνει τα εθνικά όρια και αφορά ολόκληρη την Ευρώπη. Μέσα από την κοινή πορεία Ελλήνων ανταρτών, αμάχων και εβραίων προσφύγων, ο Μπεράτης αναδεικνύει τη συνάντηση διαφορετικών μορφών βίας και εκτοπισμού, υπογραμμίζοντας ότι ο πόλεμος παράγει πολλαπλά και αλληλένδετα τραύματα. Έτσι, η ατομική περιπέτεια του αφηγητή διασταυρώνεται με το συλλογικό τραύμα των εβραίων της Ευρώπης, μετατρέποντας την αφήγηση σε έναν χώρο κοινής μνήμης.

Ο Μπεράτης ολοκληρώνει το πολυεπίπεδο αυτό έργο, με τη διατήρηση του άσβεστου πόθου για ζωή. Μετά τη σύλληψη της ομάδας από τους Γερμανούς και τη μεταφορά της στα Ιωάννινα, όπου τα μέλη της υποβάλλονται σε ανακρίσεις, σηματοδοτείται μια νέα φάση δοκιμασιών. Η νοσηλεία του αφηγητή και η επακόλουθη απόδρασή του αναδεικνύουν τη βαθιά ανθρώπινη θέληση για επιβίωση η οποία και προσδίδει στο έργο έναν τόνο συγκρατημένης αισιοδοξίας μπροστά στα δεινά της ανθρώπινης μοίρας.

6.6 Γράμμα στο γιο μου (από τον πόλεμο της Αλβανίας) του Μανόλη Ρουμελιωτάκη (1962) (εκδ. 1981)

Ο Μανόλης Ρουμελιωτάκης ολοκλήρωσε τη συγγραφή των αναμνήσεών του από τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο το 1962, κατά τη διάρκεια της εξορίας του στον Άι-Στράτη, ύστερα από παρότρυνση του γιου του. Το κείμενο εκδόθηκε, σε επιμέλεια της Κατερίνας Πασσαρά, στη σειρά «Μαρτυρίες» των εκδόσεων Πλέθρον, το 1981. Πρόκειται για μια μαρτυρία που στηρίζεται αποκλειστικά στη μνήμη του συγγραφέα, καθώς το προσωπικό του ημερολόγιο είχε καταστραφεί κατά την περίοδο του Εμφύλιου Πολέμου λόγω των πολιτικών του φρονημάτων.

Η έκδοση του έργου του Ρουμελιωτάκη συμπίπτει με μία περίοδο σταδιακής αναθεώρησης της επίσημης πολιτικής απέναντι στην Εθνική Αντίσταση και τις διαιρέσεις που είχε επιφέρει ο Εμφύλιος. Με την άνοδο της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 και, κυρίως, με

την ψήφιση του νόμου για την αναγνώριση των αντιστασιακών οργανώσεων της Αριστεράς το 1982, αναγνωρίστηκε θεσμικά η συμβολή τους. Η πολιτική αυτή συνοδεύτηκε από τιμητικές συνταξιοδοτήσεις, απονομές μεταλλίων και τιμητικών διπλωμάτων, καθώς και από την άρση πολλών δυσμενών συνεπειών που είχαν επιβληθεί στους ηττημένους του Εμφυλίου. Στο πλαίσιο αυτό, διευκολύνθηκε και η επιστροφή χιλιάδων πολιτικών προσφύγων από τη Σοβιετική Ένωση και από τις λαϊκές δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης.

Πρόκειται, επομένως, για μια περίοδο αναστοχασμού των διαιρετικών τομών της ελληνικής κοινωνίας, κατά την οποία η σταδιακή επανένταξη διαφορετικών ιστορικών αφηγήσεων στον δημόσιο λόγο καθίσταται πλέον δυνατή, συμβάλλοντας στη συγκρότηση μιας πολυφωνικής ιστορικής μνήμης. Η περίπτωση του Ρουμελιωτάκη είναι ενδεικτική αυτής της διαδικασίας. Ενταγμένος στις οργανώσεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ανέπτυξε δράση στην Αθήνα και τη Βοιωτία, ενώ, κατά την περίοδο 1948-1962, υπέστη διαδοχικές εξορίες στην Ικαρία, τη Μακρόνησο και τον Άι-Στράτη. Η μαρτυρία του συνιστά πολύτιμη ιστορική πηγή για την κατανόηση τόσο της μεταχείρισης των αριστερών κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, όσο και για τον τρόπο πρόσληψης από τους αριστερούς της συνέχειας του αντιφασιστικού αγώνα (από το αλβανικό μέτωπο στην κατοχική περίοδο).

Στην αρχή της αφήγησής του ο Ρουμελιωτάκης εξαπολύει δριμύ κατηγορώ εναντίον της Πολιτείας, αναδεικνύοντας την αντίφαση μεταξύ της μεταθανάτιας τιμητικής αναγνώρισης των αγωνιστών και της εν ζωή κοινωνικής τους περιθωριοποίησης. Με έντονα ειρωνική διάθεση, ασκεί κριτική σε μια εξουσία που αποδίδει εκ των υστέρων συμβολικές τιμές στους νεκρούς, ενώ κατά τη διάρκεια της ζωής τους καταστέλλει, αγνοεί και υπονομεύει τις διεκδικήσεις και τα δικαιώματά τους:

[...] Άμα πεθάνει, έχει νόμο πού λέει πώς θάβεται σ' ξεχωριστό και φανίσιμο μέρος στὸ νεκροταφείο, καὶ τὸ μέρος θεωρεῖται ἐθνικὸ – ἀνεξάρτητα ἂν ἐφαρμόζεται κι αὐτό. Κι ἂν ὁ ἀνάπηρος, ζωντανός, ζοῦσε μὲ τὴν οἰκογένειά του σὲ καμιὰ τρώγλη ἢ ἂν εἶχε τὴ στενοκεφαλιά νὰ ζητᾷ δικαιώματα στὴ ζωὴ ἢ νὰ ἐνόχλησε τοὺς καταχτητές, τότε βρίσκεται σὲ καμιὰ φυλακὴ ἢ σὲ καμιὰ ἐξορία – ἂν δὲν εἶναι μακαρίτης γιὰ «ἀντεθνικὲς» πράξεις [...] (σ. 9).

Στη συνέχεια, ο Ρουμελιωτάκης προχωρεί σε μια ευθεία πολιτική καταγγελία της ιστορικής αδικίας που, κατά την άποψή του, υπέστησαν όσοι αγωνίστηκαν με αυταπάρνηση στον πόλεμο και την Αντίσταση, και βρέθηκαν παρ' όλα αυτά, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, αντιμέτωποι με διώξεις και αποκλεισμούς. Σύμφωνα με τη δική του ερμηνεία, η μεταπολεμική εξουσία, εξαρτημένη από ξένα συμφέροντα, βρέθηκε αποκομμένη από τις θυσίες εκείνων που πολέμησαν για την ελευθερία της χώρας. Η εμπειρία του αυτή εγγράφεται στο ημερολόγιο ως

ένα βαθύ, συλλογικό και ατομικό τραύμα, καθώς η προσδοκία της κοινωνικής αναγνώρισης και της δικαίωσης διαψεύδεται. Η μετάβαση από την ιδιότητα του αγωνιστή σε εκείνη του διωκόμενου δημιουργεί ένα αίσθημα προδοσίας και αναπλαισιώνει τη μνήμη του πολέμου και της Αντίστασης σε πεδίο τραυματικού αναστοχασμού. Το τραύμα δεν απορρέει μόνο από τις εμπειρίες της μάχης και της απώλειας, αλλά και από τη μεταγενέστερη αδυναμία της Πολιτείας να ενσωματώσει ισότιμα στη συλλογική μνήμη όλους όσους συμμετείχαν στον αντιφασιστικό αγώνα:

[...] Τους πολεμιστές των Αλβανικών βουνών, των όχθων της Κρήτης και της Έθνικης Αντίστασης, όσοι γλίτωσαν από τα βόλια των Γερμανοϊταλοβουλγάρων και Άγγλοαμερικανών, βρίσκονται στις φυλακές και τις εξορίες από τους υπαλλήλους και πράκτορες των κατακτητών της κατοχής που μās κυβερνοῦν [...] (σ. 10).

Τονίζει, επίσης, τη συμβολή του ΚΚΕ και την προθυμία των κομμουνιστών να συμμετάσχουν ενεργά στον πόλεμο, ενώ παράλληλα ασκεί δριμεία κριτική στο καθεστώς Μεταξά, το οποίο, κατά τη γνώμη του, έθετε ιδεολογικά κριτήρια πάνω από την ανάγκη για εθνική συσπείρωση και άμυνα. Με τον τρόπο αυτό αναδεικνύει την αντίφαση ανάμεσα στην πατριωτική ρητορική του καθεστώτος και στις πρακτικές αποκλεισμού που αυτό εφάρμοζε, επισημαίνοντας έτσι την απόσταση μεταξύ του εθνικού αφηγήματος και της εμπειρίας όσων παρέμεναν πολιτικά στιγματισμένοι.

[...] Τò ΚΚΕ καθόρισε τò χαρακτήρα τού πολέμου σὰν ἐθνικό, ἀντιφασιστικό, ἀπελευθερωτικό, καὶ κάλεσε τò λαὸ νὰ πολεμήσει τὸν εἰσβολέα μὲ ὅλα τὰ μέσα. Οἱ κομμουνιστές, ποὺ ὁ φασίστας Μεταξᾶς εἶχε στὰ ξερονήσια, ζήτησαν νὰ πᾶνε στὴν πρώτη γραμμὴ νὰ πολεμήσουν. Ὁ φασίστας ὅμως τοὺς ζήτησε νὰ ἀποκηρύξουν τὶς ιδέες τους, γιὰ νὰ τοὺς ἀφήσει νὰ πολεμήσουν. Τόσο τὸν ἐνδιέφερε ἡ υπεράσπιση τῆς Πατρίδας. Ἐτσι τοὺς φύλαξε καὶ τοὺς παράδωσε στοὺς κατακτητὲς μὲ πρωτόκολλο [...] (σ. 11).

Εν συνεχεία, συνδέει την έννοια του τραύματος, όχι μόνο με σωματικές βλάβες αλλά και με ένα βαθύ ψυχοκοινωνικό τραύμα που μεταφέρεται στις οικογένειες των στρατευμένων. Η απώλεια, η ανασφάλεια και η συνεχιζόμενη φτώχεια λειτουργούν ως τραυματικές εμπειρίες που διαρρηγνύουν την οικογένεια. Δημιουργείται με αυτόν τον τρόπο ένα συλλογικό και διαγενεακό τραύμα αδικίας και εκμετάλλευσης που εγγράφεται στη μνήμη και στη ζωή των επόμενων γενεών. Ο πόλεμος δεν προκαλεί μόνο ανθρώπινες απώλειες και υλικές καταστροφές, αλλά τραυματίζει ψυχικά το άτομο και την κοινωνία:

[...] ό πόλεμος δέν κάνει μόνο ανάπηρους, σκοτωμένους καί ύλικές καταστροφές, δημιουργεί καί τήν άπέραντη φτώχεια κι έξαθλίωση στις οίκογένειες τών στρατευμένων, πού τις έκμεταλλεύονται οί έκμεταλλευτές, ό καθένας γιά τò δικό του σκοπό [...] (σ. 24).

Η μαρτυρία του αποτυπώνει τη διαδρομή του από τη στράτευσή του στην Κρήτη έως την τοποθέτησή του στην πρώτη γραμμή του μετώπου. Αναδεικνύει τη συμμετοχή του στις πολεμικές επιχειρήσεις, τον τραυματισμό που υπέστη, καθώς και τις δυσμενείς συνθήκες μεταχείρισης των στρατιωτών με «επιλήψιμα» πολιτικά φρονήματα. Παράλληλα, αναφέρεται στην επιστροφή του και στη διαμόρφωση των πρώτων αντιστασιακών πυρήνων στα νοσοκομεία της Αθήνας, οι οποίοι θα προετοιμάσουν το έδαφος για την Εθνική Αντίσταση. Η αφήγησή του, στο σύνολό της, προβάλλει την αποκλεισμένη μνήμη του πολέμου ως χώρου βίας, ιδεολογικών αποκλεισμών και πολιτικής καταστολής, αποδομώντας το ενωτικό αφήγημα της εθνικής συσπείρωσης:

[...] Λόγου χάρη, νά μελετᾷς γιατί ό πατέρας σου, ένῶ πολέμησε στόν πόλεμο γιά τή λευτεριά τῆς πατρίδας καί ἔδωσε τò ἓνα του χέρι καί σέ συνέχεια κουτσοχέρης βγήκε στò βουνό καί πολέμησε τόν κατακτητή, βρίσκεται στήν ἔξορία δεκατρία χρόνια σήμερα [...] (σ. 9).

Οι πεσόντες στρατιώτες, τέλος, δεν εγγράφονται σε ένα εξιδανικευμένο πάνθεο αθάνατων ηρώων όπως στον Τερζάκη και στον Καλογιάννη. Η θυσία τους απογυμνώνεται από κάθε εξύψωση και μας κάνει να αναρωτηθούμε για τη ματαιότητα της απώλειας της ανθρώπινης ζωής. Η περιγραφή των ομαδικών τάφων δείχνει πως στον θάνατο καταργούνται οι όποιες διαφορές. Ιταλοί και Έλληνες στρατιώτες κείτονται μαζί, χωρίς τίποτα να τους χωρίζει. Η εικόνα του «Τζιοβάνι» και του «Γιάννη» ως «αδερφωμένων» συμβολίζει την κοινή ανθρώπινη μοίρα, πέρα από σύνορα και εθνικότητες. Στην «κρύα αγκαλιά της ξένης γης» βρίσκουν τελικά μια ειρηνική συνύπαρξη, που έρχεται σε αντίθεση με τη βία που προηγήθηκε. Συνολικά, το κείμενο τονίζει ότι ο πόλεμος χωρίζει τεχνητά τους ανθρώπους, ενώ ο θάνατος αποκαθιστά μια βαθύτερη ανθρώπινη ενότητα. Και πρόκειται για μία στερηη πολιτική θέση:

[...] Φτάνοντας στόν τόπο τοῦ βομβαρδισμοῦ, ἔνιωσα ἓνα ρίγος νά πιάνει ὅλο μου τò κορμί, ὅταν ἀντίκρυσα τοὺς σταυροὺς ἀπὸ πρόχειρο ξύλο, καί τὸ φρεσκοσκαμμένο χῶμα [...] (σ. 57).

[...] Ἐδῶ ἂν μέναμε τὸ καλοκαίρι, ἀπὸ τῇ δίψα καί τῇ βρώμα ἀπὸ τὰ ἄταφα πτώματα καί χωρὶς νὰ ἔχουμε καμία ἀπώλεια ἀπὸ σφαῖρες, δὲ θὰ ἔμενε κανένας [...] (σ. 84).

[...] Βρισκόμαστε μέσα σ' ἓνα νεκροταφεῖο ὁμαδικῶν τάφων Ἰταλῶν... Πολύ ἀραιά, ἦσαν καί δικοί μας... Τίποτα δέν τοὺς χώριζε καί καμία μάχη δὲ γινόταν μεταξύ τους. Ἀδερφωμένοι, ὁ Τζιοβάνι μὲ τὸ Γιάννη, στήν κρύα ἀγκαλιά τῆς ξένης γῆς, κοιμόντουσαν τὸν ὕπνο τῆς εἰρήνης [...] (σ. 58-9).

6.7 Το *Τρίτο Στεφάνι* του Κώστα Ταχτσή (1962)

Ο Κώστας Ταχτσής (1927-1988) συγκαταλέγεται στις εξέχουσες μορφές της ελληνικής μεταπολεμικής λογοτεχνίας. Το σημαντικότατο και μοναδικό μυθιστόρημά του, το *Τρίτο Στεφάνι*, ολοκληρώνεται, έπειτα από πολυετή ταξίδια στο εξωτερικό, μετά το 1956, κατά τη δεύτερη παραμονή του στην Αυστραλία, και εκδίδεται το 1962, λίγο πριν από τη δικτατορία των Συνταγματαρχών, με δαπάνη του ίδιου. Αν και στην αρχή το έργο του έχει μηδενική απήχηση και ο ίδιος υπονομεύεται και αγνοείται από το επίσημο και ανεπίσημο πνευματικό κατεστημένο της εποχής του και επικρίνεται από την Αριστερά, έπειτα από μερικά χρόνια και συγκεκριμένα μετά το 1970, θα σημειώσει αξιοσημείωτη εκδοτική επιτυχία, πολυάριθμες μεταφράσεις και διασκευές για το ραδιόφωνο, το θέατρο και την τηλεόραση. Παράλληλα, καθιερώνεται ως έργο-ορόσημο για την εποχή του, μία «εξωστρεφής πολιτισμική αναφορά», κατά τον Δημήτρη Τζιόβα, γιατί αποτελεί μια διεισδυτική και ρεαλιστική απεικόνιση της μικροαστικής ζωής και νοοτροπίας. Σε αυτό «παρελαύνει η Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και πριν απ' αυτόν, χωρίς ιδεολογικές παραμορφώσεις, με ένα πνεύμα που ξέρει να προσαρμόζει την όποια συλλογική αλήθεια στις ανάγκες και στα κρυφά ή φανερά πάθη της ατομικής ζωής».⁸³ Θα αποτελέσει, επομένως, ένα έργο που πριν τη Μεταπολίτευση θα αλλάξει τη σχέση έθνους, ιστορίας και μυθιστορήματος φωτίζοντας το τοπικό, το περιθωριακό και το μικροϊστορικό.⁸⁴

Στο έργο αυτό, ο συγγραφέας αξιοποιεί την αφηγηματική τεχνική της διπλής πρωτοπρόσωπης αφήγησης, μέσα από τον χειμαρρώδη προφορικό λόγο των δύο πρωταγωνιστριών, της Νίνας και της Εκάβης, ανασυνθέτοντας εμπειρίες και διαδρομές μιας ζωής που εκτυλίσσεται στο περιθώριο των πολεμικών γεγονότων. Η επιλογή αυτή αντανακλά την πρόθεση του συγγραφέα να απομακρυνθεί από το ένδοξο εθνικό αφήγημα και τον κυρίαρχο ανδροκεντρικό λόγο και να αναδείξει, με θραυσματικό τρόπο και μέσω μιας περιορισμένης και υποκειμενικής γυναικείας οπτικής, την ιστορία μέσα από τη γυναικεία εμπειρία. Όταν για παράδειγμα, στη σελίδα 211, η Νίνα περιγράφει μια συζήτηση αντρών γύρω από τα πολιτικά, εκφέρει, μέσα από τα λόγια του Αντώνη, του δεύτερου συζύγου της, την άποψη ότι τμήμα της ελληνικής κοινωνίας έτρεφε θαυμασμό προς τους Γερμανούς, υποδηλώνοντας τις βαθύτερες ιδεολογικές ρίζες και τη διάχυση του φασισμού στον ευρωπαϊκό χώρο:

⁸³ Κώστας Ταχτσής, εισαγωγή στο *Τρίτο Στεφάνι*, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2020, σελ. 10.

⁸⁴ Δημήτρης Τζιόβας, *Ιστορία, Έθνος και Μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση - Τραύμα, Μνήμη και Μεταφορά*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2024, σελ. 63.

[...] «Αν θέλει ο Χίτλερ την Ελλάδα», έλεγε, «δε χρειάζεται να βάλει τους Ιταλούς να την πάρουν. Έρχεται και την παίρνει μόνος του. Οι Γερμανοί δεν πρόκειται να μας πειράξουν, είναι φιλέλληνες. Στα σχολεία τους μαθαίνουν απ' έξω τον Όμηρο και τον Πλάτωνα» [...] (σ. 211).

[...] Νόμιζε πως, επειδή θαυμάζουν τους αρχαίους Έλληνες, θα φεισθούν εμάς [...] (σ. 248).

Μέσα από τις σκέψεις της Νίνας, θα παρουσιάσει ο Ταχτσής και τη διάψευση της αυταπάτης μέρους της ελληνικής κοινωνίας περί σεβασμού εκ μέρους των Γερμανών της εθνικής κυριαρχίας και περί διαμόρφωσης μιας «Νέας Τάξης για την ανθρωπότητα». ⁸⁵ Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, στα τέλη της δεκαετίας του 1930, η λεγόμενη «Νέα Τάξη», την οποία οραματιζόταν ο Αδόλφος Χίτλερ, δεν προσλαμβάνονταν από ευρύτερα τμήματα της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης κατ' ανάγκην ως αποτρόπαια. Αντιθέτως, η ιδέα μιας «φυλετικά προσδιορισμένης συλλογικής ευημερίας» και ενός συντονισμένου ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου υπό γερμανική ηγεμονία φαινόταν, σε ορισμένους κύκλους, ως μία εν δυνάμει λύση για την υπέρβαση των αδιεξόδων που είχαν ανακύψει από τη μαζικοποίηση της πολιτικής, τη ραγδαία εκβιομηχάνιση και την κρίση της υφιστάμενης κοινωνίας. Είχε αρχίσει, επομένως, η ναζιστική πρόταση να αποκτά, έστω και πρόσκαιρα, στοιχεία ιδεολογικής νομιμοποίησης. Επίσης, δεν είχε γίνει αντιληπτό ότι η επιρροή της κλασικής ελληνικής παιδείας στη γερμανική πνευματική παράδοση αποτελούσε πρωτίστως μέσο ιδεολογικής εργαλειοποίησης από το ναζιστικό καθεστώς για τη νομιμοποίηση της ρατσιστικής επεκτατικής του πολιτικής, στο πλαίσιο μιας πολιτισμικής ανωτερότητας:

[...] Στεκόταν μπροστά στο ανοιχτό παράθυρο του σαλονιού και μιλούσε με τον Κουκή, τον άντρα της Νότας. «Θα τους δείξουμε! Θα τους ράνουμε! Θα τους ρίζουμε στη θάλασσα!» φώναζε. Μμ, είπα με το νου μου, αυτός είναι που προχτές έλεγε πως ο Χίτλερ δε θ' άφηνε το Μουσολίνι να χτυπήσει την Ελλάδα; [...] (σ. 213).

Μία ακόμη διάσταση που παρουσιάζεται στο έργο του Ταχτσή είναι το θεωρητικό σχήμα για τον ορθολογικά βιομηχανικά οργανωμένο ναζιστικό μηχανισμό που ο Enzo Traverso διατυπώνει στο έργο *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας*. ⁸⁶ Απότοκο της νεωτερικής τάσης υποταγής του σώματος σε μηχανισμούς παραγωγής που φτάνουν στο σημείο της εξόντωσης, το Άουσβιτς αποτέλεσε το κατεξοχήν «εργοστάσιο θανάτου». Όταν η Νίνα λέει «πλέκαμε σαν πλεκτικές μηχανές», περιγράφει τον ρυθμό που απαιτεί μια συντονισμένη και επαναλαμβανόμενη

⁸⁵ Mark Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος - Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 14-7.

⁸⁶ Enzo Traverso, *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας - Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2002, σελ. 54-5.

βιομηχανική εργασία και όχι την οικιακή πρακτική για την εξασφάλιση της μεγαλύτερης δυνατής απόδοσης. Η μεταφορά αυτή αν μετατοπιστεί στον πόλεμο ερμηνεύει τη συμμετοχή μιας κοινωνίας σε αυτόν σαν ένα καλοκουρδισμένο βιομηχανικό γρανάτζι. Σε αυτή τη συνθήκη, όπως το αντρικό σώμα πειθαρχείται ως όργανο βίας, το γυναικείο εντάσσεται σε μία επαναληπτική ροή παραγωγής και το τραύμα του πολέμου μεταφέρεται από το πεδίο της μάχης στην πρακτική της καθημερινότητας.

[...] Τα καημένα τα παιδιά πάθαιναν κρυοπαγήματα πολεμώντας μες στα χιόνια των βουνών της Αλβανίας. Πλέκαμε σαν πλεκτικές μηχανές. Παραβγαίναμε ποια θα τελειώσει πρώτη ένα μανίκι, ένα μπροστινό, μια πλάτη [...] (σ. 226-7).

Εν συνεχεία, ο πόλεμος αναδεικνύεται ως συνθήκη που επαναπροσδιορίζει ριζικά τη σημασία της συλλογικότητας. Η μέχρι πρότινος αδρανής καθημερινότητα διαρρηγνύεται βίαια, μετατοπίζοντας το επίκεντρο από το «εγώ» στο «εμείς». Υπό το βάρος της κοινής απειλής, η επιβίωση μετατρέπεται σε ένα συλλογικό διακύβευμα, ενώ η αλληλεγγύη αναδύεται ως απάντηση στην καθολική ανθρώπινη ευαλωτότητα. Έτσι, ο πόλεμος αποτελεί το εφελτήριο για την επανανοηματοδότηση της σχέσης με τον Άλλον και για την ανασυγκρότηση της κοινότητας, αναδεικνύοντας τη σχέση με τον Άλλον ως τον πυρήνα της ανθρώπινης ύπαρξης:

[...] Κι όχι μόνο δεν είχε φτάσει η συντέλεια του κόσμου κι ήμασταν ζωντανοί την άλλη μέρα, αλλά το παράδοξο είναι ότι ήμασταν πιο ζωντανοί από ποτέ. Ο πόλεμος, πριν αρχίσει ν' ανοίγει καινούργιες πληγές, έκλεισε κάμποσες παλιές: μας έβγαλε απ' τη νάρκη μας, η ζωή μας πήρε νόημα ...Ο κίνδυνος ξύπνησε μέσα μας αισθήματα που ή δεν υπήρχαν πριν ή υπήρχαν και δεν τα ξέραμε. Μας έφερε πιο κοντά τον ένα στον άλλο [...] (σ. 222).

Επίσης, μέσα στο έργο του Ταχτσή, αναδεικνύεται ένα σύνθετο και πολυεπίπεδο τραύμα που εκτείνεται χρονικά από τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο έως τον Εμφύλιο και που εντέλει, παραμένει ατιμώρητο. Κεντρικό στοιχείο του αποτελεί η συνεργασία σημαντικού τμήματος της ελληνικής κοινωνίας με τον κατακτητή. Έτσι, η ταχεία στρατιωτική κατάρρευση δεν συνιστούσε απλώς μια στρατιωτική ήττα, αλλά εγκαινιάζει μια βαθιά κοινωνική κρίση, η οποία κατά την περίοδο της Κατοχής εκδηλώθηκε μέσα από την πείνα, την απανθρωποποίηση, την άνιση κατανομή πόρων και τον πλουτισμό.

Τη σύνθετη αυτή κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα προσεγγίζει εύστοχα ο ιστορικός Μενέλαος Χαραλαμπίδης, εξετάζοντας τα γεγονότα υπό το πρίσμα των δομών εξουσίας και των κοινωνικών διεργασιών. Η ανάδειξη της συνεργασίας με τον κατακτητή, η συγκρότηση κατοχικών κυβερνήσεων και η ανάπτυξη της μαύρης αγοράς συνδέονται άμεσα με τον Μεγάλο Λιμό, ο οποίος οδήγησε σε ακραία ένδεια και λειτούργησε ως καταλύτης για τη διάβρωση της

κοινωνικής συνοχής. Στο πλαίσιο αυτό, ενισχύθηκαν φαινόμενα ηθικού συμβιβασμού και κοινωνικού διχασμού.⁸⁷ Έτσι, ενώ η αρχική φάση του πολέμου χαρακτηριζόταν από προσδοκίες και ιδεολογική συσπείρωση, αυτές όχι μόνο διαψεύστηκαν αλλά επιπλέον προκλήθηκε μεγάλη ηθική κρίση. Η μετάβαση από την ενότητα στον διχασμό και από την ηρωική αυτοεικόνα στην καχυποψία και την απογοήτευση συγκρότησε τον πυρήνα του ιστορικού αυτού τραύματος, το οποίο επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση ολόκληρης της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας:

[...] Στις αρχές Δεκεμβρίου πήρε ο Αντώνης τελείως αναπάντεχα μιας πρώτης τάξεως εργολαβία Απ' τη δουλειά αυτή καθαρίσαμε ένα στρογγυλό ποσό που, θεός σωρέσ' τον, είχε την προνοητικότητα να πάει αμέσως στην οδό Σοφοκλέους και να το κάνει χρυσές λίρες. Αυτές μ' έσωσαν στην Κατοχή. Χωρίς αυτές, και το σπίτι θα 'χα ξεκάνει και της πείνας θα 'χαμε ψοφήσει [...] (σ. 230-1).

[...] Έπρεπε να περάσει καιρός, να τραβήξουμε όσα τραβήξαμε στην Κατοχή, να δω σκελετωμένα παιδιά να οργώνουν τους δρόμους σαν κοπάδια πεινασμένων λύκων, τα πτώματα μέσα στα κάρα της δημαρχίας, τους ομήρους που 'παίρναν, τις εκτελέσεις [...] (σ. 270).

Γι' αυτό και η πρωταγωνίστρια του Ταχτσή έχοντας βιώσει αυτή τη διάψευση, θα πει:

[...] ενδομύχως το ξέραμε όλοι μας πως ο πόλεμος της Αλβανίας ήταν μία από κείνες τις ηρωικές, αλλά μάταιες τρέλες των Ελλήνων [...] (σ. 236).

6.8 Ημερολόγιο Πολέμου (1940-1941) του Γρηγόρη Αγγελόπουλου (2011)

Το *Ημερολόγιο Πολέμου (1940-1941)* του Γρηγόρη Αγγελόπουλου, που εκδόθηκε το 2011 από τον εκδοτικό οίκο Βιβλιόραμα σε συνεργασία με τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, συνιστά ένα ακόμα πολύτιμο τεκμήριο βιοματικής καταγραφής του πολέμου, από τη σκοπιά αυτή τη φορά ενός στρατιωτικού ιατρού. Η ανακάλυψη του ημερολογίου από τον γιο του συγγραφέα, δύο δεκαετίες μετά τον θάνατό του, προσδίδει στη μαρτυρία έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, καθώς πρόκειται για ένα κείμενο με την αμεσότητα και την αυθεντικότητα της προσωπικής εμπειρίας, καθώς δεν προοριζόταν για δημοσίευση.

Ο Αγγελόπουλος, απόφοιτος της Ιατρικής Σχολής το 1938, υπηρέτησε στον πόλεμο με τον βαθμό του ανθυπιάτρου και βίωσε από κοντά τις ακραίες συνθήκες του μετώπου και τις ελλείψεις του υγειονομικού συστήματος. Η θέση του αυτή του επέτρεψε να καταγράψει όχι

⁸⁷ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Οι Δωσίλογοι-Ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2025, σελ. 21-7.

μόνο τη σωματική φθορά των στρατιωτών, αλλά και την κατάσταση των τραυματιών και των νεκρών, οι οποίοι συχνά παρέμεναν αβοήθητοι ή άταφοι. Η εμπειρία αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, καθώς αναδεικνύει τις πρακτικές που εφαρμόζονταν ή την απουσία τους ως προς τη διαχείριση των νεκρών στο πεδίο της μάχης.

Η μετέπειτα πορεία του συγγραφέα συνδέεται με το πιο ταραγμένο ιστορικό πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, εντάχθηκε στο ΕΑΜ, συνελήφθη το 1943 και φυλακίστηκε στις φυλακές Αβέρωφ, ενώ μετά την αποφυλάκισή του εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ. Στο πλαίσιο του Εμφύλιου Πολέμου, εξορίστηκε στη Μακρόνησο, την Ικαρία και τον Άι-Στράτη. Οι εμπειρίες αυτές, αν και μεταγενέστερες του ημερολογίου, συμβάλλουν στην κατανόηση της ιδεολογικής του συγκρότησης και του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζει ζητήματα εξουσίας, βίας και ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Μετά την περίοδο των διώξεων, ο Αγγελόπουλος εργάστηκε ως γιατρός και εντάχθηκε στην ΕΔΑ, ενώ μετά την πτώση της δικτατορίας ανέλαβε τη διεύθυνση του Νευρολογικού Τμήματος της Πολυκλινικής. Η επαγγελματική και πολιτική του διαδρομή διακόπηκε λόγω προβλημάτων υγείας το 1979. Πέθανε την Πρωτομαγιά του 1989.

Η σημασία της μαρτυρίας του έγκειται στο ότι ρίχνει φως σε μια λιγότερο μελετημένη διάσταση του πολέμου: τη διαχείριση των νεκρών και των τραυματιών και τη σχέση της με τις επιχειρησιακές, πολιτικές και ηθικές συνθήκες της εποχής. Μέσα από την προσωπική του οπτική, αναδεικνύονται οι αντιφάσεις ενός πολέμου που, ενώ προβάλλεται ως πεδίο ηρωισμού, στην πραγματικότητα αποκαλύπτεται ότι, με την ευθύνη του κρατικού μηχανισμού, υπήρξε χώρος εγκατάλειψης και αποδιοργάνωσης:

[...] Ο ταγματάρχης, ανισόρροπος, κοῦφος καὶ ἀγράμματος, καὶ οἱ ἄλλοι ἀξιωματικοὶ μὲ τὴ νοημοσύνη τους δὲν ὑπολογίζουν ἄλλοιῶς τὸν ἄνθρωπο, παρὰ γιὰ ρομπότ, δίχως κορμί καὶ νεῦρα [...] (σ. 10)

Η μαρτυρία του επίσης αποκαλύπτει, με ιδιαίτερη ενάργεια, το τραγικό ζήτημα όχι μόνο της υλικής αδυναμίας του στρατού για μη περισυλλογή των νεκρών αλλά και της βαθύτερης ηθικής και πολιτικής κρίσης που τη συνόδευε. Οι νεκροί δεν είναι οι ένδοξοι πεσόντες του ηρωικού αφηγήματος, αλλά εγκαταλελειμμένα σώματα, εκτεθειμένα στη φθορά, την κακομεταχείριση και την απανθρωπιά του πολέμου. Η εικόνα των ακρωτηριασμένων σωμάτων, των πτωμάτων που μεταφέρονται πρόχειρα ή παραμένουν άταφα, και των στρατιωτών που πεθαίνουν σιωπηλά δίπλα στα ζώα ανεφοδιασμού, συγκροτεί μια αντι-ηρωική αφήγηση, όπου ο θάνατος απογυμνώνεται από κάθε έννοια δόξας:

[...] Ἡ μεταφορά τῶν τραυματιῶν εἶναι σχεδόν ἀδύνατος καί σύν τοῖς ἄλλοις θέλουν τοὺς τραυματιοφορεῖς γιά νεκροθάφτες, καί τοὺς γιατροὺς γιά παπάδες. Τοὺς ἄμοιρους τοὺς νεκρούς! Τί βάσανα τραβᾶνε καί μετὰ θάνατο, φορτωμένοι στά μουλάρια μέ χέρια καί πόδια νά κρέμονται. Τί μακάβριο θέαμα [...] (σ. 21).

Ἡ στάση του συγγραφέα στο ζήτημα των νεκρῶν στρατιωτῶν εἶναι βαθιά ἀνθρωπιστική καὶ συνάμα καταγγελτική. Δεν περιορίζεται σε μια παθητική καταγραφή, ἀλλὰ ἀναδεικνύει τὴν προσβολή τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας που συνιστᾷ ἡ μὴ περισυλλογή καὶ ταφή των πεσόντων. Οἱ νεκροί, Ἕλληνες καὶ Ἰταλοί, ὅπως στον Ρουμελιωτάκη, τον Μπεράτη καὶ τον Βλάχο, εἶναι τα «φτωχὰ θύματα» μιας καθολικῆς τραγωδίας, γεγονός που υπερβαίνει τα εθνικά ὅρια καὶ υπονομεύει τὴν διάκριση φίλου-εχθροῦ. Ἡ εἰκόνα τῆς συνύπαρξης Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν γύρω ἀπὸ τὴ φωτιά ἐνισχύει αὐτὴ τὴ διάσταση, υποδηλώνοντας ὅτι ὁ πόλεμος δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἐπιβαλλόμενο πλαίσιο βίας που ἐξισώνει τοὺς ἀνθρώπους τὴ στιγμή τῆς βίωσης του πόνου καὶ τῆς δυστυχίας:

[...] πῆγα ὥς τό πεδίο μάχης γιά νά ἀντικρύσω μέσα ἔπο τὴ βρόμα παραμορφωμένων πτωμάτων Ἑλλήνων καί Ἰταλῶν, στρατιωτῶν καί ἀξιωματικῶν. Ἔκανα καί ἔρευνα γιά νά διαπιστώσω ταυτότητας [...] (σ. 23).

[...] Σήμερα οἱ δικοί μας καί οἱ Ἰταλοί τραυματίες καί ἄρρωστοι σ' ἓνα πλατὺ ὑγρὸ ἰσόγειο, βρωμεροί, σωστά ράκη ἀνθρώπων, ἄλλοι μέ κρυοπαγήματα καί ἄλλοι μέ ἐξαντλητικές διάρροιες καί βήχα σπασμένο, καθόντουσαν γύρω ἀπὸ μιά θλιβερή φωτιά, ἀδερφωμένοι στὸν πόνο καί στὴ δυστυχία. Φτωχὰ θύματα, πότε ἢ ἀνθρωπότης θὰ σᾶς ἐκδικηθεῖ! [...] (σ. 78).

Παράλληλα, τὸ κείμενο ἀσκεῖ ἐντονὴ κριτικὴ στους κυβερνῶντες καὶ τὴ στρατιωτικὴ ἡγεσία. Ἡ ἀνικανότητα στὴ διαχείριση των τραυματιῶν καὶ των νεκρῶν, ἡ διαφθορά των διοικητικῶν μηχανισμῶν καὶ ἡ γενικευμένη ἀταξία συνθέτουν μὴ εἰκόνα πλήρους ἀποσύνθεσης. Ἡ ἐγκατάλειψη των νεκρῶν δὲν ἐμφανίζεται ὡς ἀναπόφευκτη συνέπεια των συνθηκῶν του πολέμου, ἀλλὰ ὡς ἀποτέλεσμα ὀργανωτικῆς ἀνεπάρκειας καὶ ἠθικῆς ἀδιαφορίας. Ὁ συγγραφέας φαίνεται νὰ ἀποδίδει εὐθύνες ὄχι μόνο σε ἐπιμέρους πρόσωπα, ἀλλὰ σε ἓνα συνολικὸ σύστημα ἐξουσίας που ἀδυνατεῖ νὰ προστατεύσει τοὺς στρατιώτες του ἀκόμη καὶ μετὰ θάνατον. Ἐπιπλέον, ἡ ἀναφορά στὴν προέλαση των γερμανικῶν δυνάμεων καὶ στὴν τελικὴ συνθηκολόγηση ἐντάσσει τὸ ζήτημα στο ἐνὺστερο πλαίσιο του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Ἡ κατάρρευση του μετώπου καὶ ἡ ἀδυναμία διαχείρισης των ἀπωλειῶν ἐνισχύουν τὴν εἰκόνα ἐνός κράτους που δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ στις στοιχειώδεις ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στους πολίτες-στρατιώτες του. Ἡ μὴ περισυλλογή των νεκρῶν, ἐπομένως, θὰ πρέπει

να ιδωθεί όχι απλώς σαν μια επιχειρησιακή αποτυχία, αλλά σαν μία βαθιά πολιτική και ηθική κρίση:

[...] Σκέφτομαι τήν έκστρατεία μας καί τόν ξεφτιλισμό τῆς Κλίκας πού μᾶς κυβερνοῦσε... Ὡστε ἡ Μεραρχία μας πού ἔκανε οὐσιαστικά τόν πόλεμο στήν Ἀλβανία, γίνεται ἡ Μονάδα θυσίας, παρά τίς διαφωνίες μέ τό Σῶμα [...] (σ. 128).

[...] Βλέπω τά ὑψώματα, ὅπου θάψαμε χιλιάδες νεκρούς καί ἀγαπημένα πρόσωπα σάν τό Ζ. καί Ἄναν., καί μέ πιάνει κατάθλιψη. Μεγάλη ἀεροπορική δράση. Κανένα νέο ἔπο πουμενά. Πρόχειρα μέτρα. Ξέρουμε ὅτι ἡ σύμπτυξη τοῦ Κεντρικοῦ Τομέως γίνεται ἀπόψε, ἀλλά πιθανόν νά ἀναβληθεῖ μέ τήν {ταξι} ἐνέργεια ἐπιτελάρχου. Εἶναι τραγικές οἱ στιγμές! [...] (σ. 129).

[...] τί εἶδους ἀνακωχή θά πετύχει ἡ ἄμοιρη Ἑλλάδα μας; ...Ὁ ὑπολοχαγός... ζητάει ἐντιμον Εἰρήνην ἀπό τήν Καινούργια κυβέρνηση ἢ ἐνδοξο! θάνατο. [...] (σ. 126).

[...] Σήμερα καταφαίνεται ὅτι ἀνώτερο καί κατώτερο προσωπικό τοῦ Ο<ρεινοῦ> Χειρ<ουργείου> εἶναι ἀξιοθρήνητο: κανένα ἐνδιαφέρον γιά τούς ἀσθενεῖς... κλέφτες καί διαχειριστές καί τά τσιράκια του, καί σκατόμαγκες ὁ ἀρχινοσοκόμος, θαλαμάρχες καί μάγειροι. Πλήρης ἀνικανότης τῶν διοικούντων [...] (σ. 56).

[...] Ὡς τό βράδυ ἀργά εἶχαμε 150 τραυματίες μεθ' ὧν πολλούς φρικώδεις ἀκρωτηριασμούς, ἕναν τυφλόν, παραμορφωμένους: ἡ φρίκη ἦταν ἀνάλογη μέ τά κατορθώματα [...] πού δέν τούς προεστάτευσαν ἀπό τή διάλυση καί τήν αἰχμαλωσία [...] (σ. 59).

Επίσης, σε μία ευρύτερη θεώρηση της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας την περίοδο εκείνη, ο συγγραφέας υπονοεί ότι η χώρα λειτουργεί ως πιόνι των Μεγάλων Δυνάμεων, ιδίως της Μεγάλης Βρετανίας, γεγονός που εντείνει το αίσθημα ματαιότητας των θυσιών. Η εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο παρουσιάζεται όχι ως αποτέλεσμα αυτόνομης εθνικής επιλογής, αλλά ως προϊόν πιέσεων και γεωπολιτικών σχεδιασμών που υπερβαίνουν τα εθνικά συμφέροντα. Στο πλαίσιο αυτό, η μη περισυλλογή των νεκρών αποκτά συμβολική διάσταση: αντανακλά την εγκατάλειψη όχι μόνο των σωμάτων, αλλά και της ίδιας της αξίας της ανθρώπινης ζωής μέσα σε ένα σύστημα διεθνούς πολιτικής που προτάσσει τη στρατηγική σκοπιμότητα έναντι της ανθρωπιστικής μέριμνας:

[...] Κάτι μοῦ λέει πώς εἴμαστε παιγνιδάκι τῶν Ἑγγλέζων, πού θέλουν νά δώσουν ἕνα χτύπημα τῆς Ἰταλίας στήν Ἀδριατική καί βάζουν ἐμᾶς τούς λιονταρήδες, χαρίζοντάς μας ὁμορφες ὑποσχέσεις [...] (σ. 12-3).

Συμπερασματικά, το ημερολόγιο του Αγγελόπουλου, αποτελεί μια ωμή, ανθρωπιστική μαρτυρία για την εγκατάλειψη των τραυματιών και των νεκρών του Ελληνοϊταλικού Πολέμου που αποδομεί το ηρωικό αφήγημα. Η αταξία, η ανικανότητα και η διαφθορά του

στρατιωτικοπολιτικού μηχανισμού αναδεικνύονται ως δομικά αίτια της εγκατάλειψης, ενώ η εξάρτηση από τις ξένες δυνάμεις φορτίζει τη θυσία με ματαιότητα και αποκτά συμβολική βαρύτητα: σημαίνει απαξίωση της ανθρώπινης ζωής.

7. Η διαχείριση του ιστορικού τραύματος του Ελληνοϊταλικού Πολέμου από σύγχρονους Έλληνες συγγραφείς

7.1 *Άρια, ο κόσμος από την αρχή* του Δημήτρη Στεφανάκη (2013)

Από τη δεκαετία του 1990 και στο εξής, η λογοτεχνία διαμορφώνεται μέσα από μια έντονη διαλεκτική ανάμεσα στην εθνική κουλτούρα και την παγκοσμιοποίηση. Το σύγχρονο μυθιστόρημα απομακρύνεται από την αντίληψη της εθνικής ταυτότητας ως ενός αποκλειστικά ομοιογενούς συνόλου, προσεγγίζοντάς την ως ένα δυναμικό και πολυφωνικό πεδίο. Στο πλαίσιο αυτό, συνυπάρχει η μετατόπιση προς μετα-εθνικές μορφές ταυτότητας και αφήγησης με τη διατήρηση της ισχυρής συμβολικής λειτουργίας του έθνους. Η παγκοσμιοποίηση, δηλαδή, δεν αναιρεί το εθνικό στοιχείο, αλλά το διατηρεί ενισχύοντάς το με σύνθετες διασυνδέσεις μεταξύ πολιτισμών, ενώ παράλληλα, ευνοεί τη μετάβαση από τις μεγάλες συλλογικές αφηγήσεις σε περισσότερο υποκειμενικές και εξατομικευμένες προσεγγίσεις της ιστορίας.

Κατά συνέπεια, συνυπάρχουν δύο αλληλοσυμπληρούμενες αλλά και, ενίοτε, ανταγωνιστικές οπτικές: η συλλογική και η ατομική. Η υπέρβαση του εθνικού πραγματοποιείται τόσο σε επίπεδο θεματικής, όσο και μέσω της γεωγραφικής μετατόπισης της αφήγησης σε διαπολιτισμικά και υπερεθνικά περιβάλλοντα. Τα μυθιστορήματα λειτουργούν με τρόπο διττό: αφενός, συνεχίζουν να συμβάλλουν στη συγκρότηση και αναπαραγωγή των κοινών αφηγήσεων που συγκροτούν το έθνος ως «φαντασιακή κοινότητα» και αφετέρου, αμφισβητούν τις κανονιστικές και γραμμικές εκδοχές της ιστορίας. Με τον τρόπο αυτό, αναδεικνύονται σε πεδία διαπραγμάτευσης εννοιών όπως το παρελθόν, η ταυτότητα και ο χρόνος και εστιάζουν στις αποσιωπήσεις και τα κενά της εθνικής ιστοριογραφίας.⁸⁸

Το έργο του Δημήτρη Στεφανάκη, *Άρια, ο κόσμος από την αρχή*, πιστό στο πνεύμα του κοσμοπολιτισμού που χαρακτηρίζει τον συγγραφέα, εκδόθηκε το 2013 από τις εκδόσεις Ψυχογιός. Πρόκειται για ένα μυθιστόρημα ιστορικής θεματικής, το οποίο ενσωματώνει όψεις

⁸⁸ Τζιόβας, *Ιστορία, Έθνος και Μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 64-7.

του εθνικού βίου, όπως αυτές αναδιαμορφώνονται υπό την επίδραση των «ιδεολογικών και πολιτισμικών προσανατολισμών της νέας εποχής».⁸⁹

Σε αυτό παρακολουθούμε την πορεία του Έλληνα διπλωμάτη Στέφανου Μαυροειδή από το Λονδίνο στην Αθήνα του Μεταξά μαζί με τον αρχαιολόγο Κρίστοφερ Άλμπι, με σκοπό τη διαλεύκανση της εξαφάνισης του σπουδαίου Βρετανού αρχαιολόγου λόρδου Λόριμερ, για τον οποίο υπάρχουν υποψίες ότι έχει απαχθεί από τους Γερμανούς. Η επαφή του με τη βρετανική αρχαιολογική κοινότητα και η γνωριμία του με την αγγλογαλλικής καταγωγής αρχαιολόγο Ροζμαρί Λεμπλάν θα τον οδηγήσουν στις Μυκήνες, στο πλαίσιο των ανασκαφικών δραστηριοτήτων των Βρετανών. Τον Απρίλιο του 1941, μετά τη γερμανική εισβολή, θα διαφύγει στη Μέση Ανατολή μαζί με τους Βρετανούς και την ελληνική κυβέρνηση. Με φόντο τη διαδρομή από την κατεχόμενη Ελλάδα στο Κάιρο και, αργότερα, την επιστροφή στην Ελλάδα, ο αναγνώστης παρακολουθεί, μέσα από το βλέμμα ενός διπλωμάτη, την προπολεμική αλλά και μεταπολεμική κατασκοπευτική δραστηριότητα Βρετανών και Γερμανών που συγκαλύπτεται πίσω από την επιστημονική τους ιδιότητα, την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, τον βαθμό συνεργασίας των ελληνικών αρχών με τις δυνάμεις Κατοχής, τη δράση της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στην αιγυπτιακή πρωτεύουσα, καθώς και τις διεργασίες που συνέβαλαν στην κυοφορία του Ελληνικού Εμφυλίου. Μέσα από την οπτική που συνδυάζει την προσωπική εμπειρία, την ειρωνική απόσταση και τη συλλογική αυτοκριτική, το μυθιστόρημα αξιοποιεί τόσο πραγματικά όσο και επινοημένα στοιχεία, επιχειρώντας έναν αναστοχασμό πάνω στην εποχή. Με τον τρόπο αυτό καταφέρνει να απομακρυνθεί από μια μονοδιάστατη ηρωική ή εθνικιστική πρόσληψη του παρελθόντος και να ανασυνθέσει την πολυπλοκότητα εκείνης της ιστορικής συγκυρίας και τις αντιφάσεις της κοινωνίας.⁹⁰

Ο αφηγητής Στέφανος Μαυροειδής είναι διπλωμάτης και προέρχεται από ένα μορφωμένο, μεσοαστικό περιβάλλον, γεγονός που του επιτρέπει να παρακολουθεί και να σχολιάζει τόσο τις πολιτικές εξελίξεις όσο και τις κοινωνικές αντιδράσεις της εποχής του. Βασικό γνώρισμα της αφήγησής του αποτελεί η ειρωνική και συχνά επικριτική στάση που υιοθετεί απέναντι στις ελίτ και στους θεσμούς, παρότι ο ίδιος είναι διπλωμάτης. Η εικόνα των «κυρίων με το ύφος της εξουσίας» που βρίσκουν καταφύγιο στα υπόγεια της Μεγάλης Βρετανίας, αποτελεί ένα καυστικό σχόλιο για την κοινωνική ανισότητα και την υποκρισία του κατεστημένου. Ο πόλεμος στην αφήγησή του παρουσιάζεται ως μία εμπειρία άνιση: ενώ ο απλός λαός βιώνει

⁸⁹ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ελληνική Πεζογραφία 1974-2010 - Το μέτρο και τα σταθμά*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2020, σελ. 244.

⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 246.

την πείνα, τον φόβο και τον θάνατο, οι ισχυροί κατορθώνουν να προστατευθούν ή ακόμη και να αποκομίσουν οικονομικά οφέλη. Το τραύμα, επομένως, στο έργο του Δημήτρη Στεφανάκη, αποκτά μία ακόμα διάσταση: δεν παρουσιάζεται μόνο ως εθνικό, αλλά και ως ταξικό. Η «κάστα ανθρώπων» που «εξαιρείται από την οδύνη» παραπέμπει στις κοινωνικές και πολιτικές «ελίτ», οι οποίες είτε συνέβαλαν στη διαμόρφωση των συνθηκών που οδήγησαν στον πόλεμο, είτε επωφελήθηκαν από αυτόν. Ο αφηγητής αναδεικνύει την «απληστία» και τα «λάθη» των υπευθύνων της καταστροφής, μετατρέποντας το τραύμα σε αφορμή αναστοχασμού και αποτίμησης ευθυνών. Σε αντίθεση με τις πολεμικές μαρτυρίες, όπου κυριαρχεί η άμεση καταγραφή της εμπειρίας του πολέμου και η ανάδειξη της καθημερινότητας των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, στο μυθιστόρημα του Δημήτρη Στεφανάκη, αν και η υπόθεση διαδραματίζεται κατά τη διάρκεια της ταραγμένης δεκαετίας του '40, η προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων χαρακτηρίζεται από μια αποστασιοποίηση που προσδίδει στο κείμενο νηφαλιότητα και έντονα αναστοχαστική διάθεση. Η έμφαση, δηλαδή, μετατοπίζεται από την εμπειρία της επιβίωσης στην κριτική επανεξέταση των ιστορικών γεγονότων, των συλλογικών ευθυνών και των αντιφάσεων της ελληνικής κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό, ο πόλεμος απογυμνώνεται από την ηρωική του διάσταση και προσεγγίζεται ως πεδίο ανάδειξης κοινωνικών αντιθέσεων, ηθικών διλημμάτων και ιστορικών ευθυνών:

[...] Είναι απίστευτο πόσο γρήγορα κατέφυγαν όλοι τους στα υπόγεια της Μεγάλης Βρετανίας. Αν αναλογιστούμε σε πόσους κινδύνους εκθέτει ο πόλεμος τον απλό άνθρωπο –πείνα, ταπεινώσεις, εξευτελισμούς, βασανιστήρια, θάνατο–, αυτοί οι κύριοι με το ύφος της εξουσίας στα πρόσωπά κατάφερναν να εξαιρεθούν από κάθε ανεπιθύμητη ενέργεια [...] (σ. 177).

Ιδιαίτερη μνεία κάνει ο συγγραφέας στην αποδόμηση των ιδεολογικών βεβαιιοτήτων της εποχής. Η αναφορά στη «Βαβέλ της ακατανοησίας και του αμοραλισμού» μετατοπίζει την ευθύνη του πολέμου από έναν εξωτερικό εχθρό σε μια ευρύτερη ιστορική και ηθική κρίση. Ο Στεφανάκης αφήνει να διαφανεί ότι ο πόλεμος δεν προέκυψε αιφνிடιαστικά, αλλά υπήρξε το αποτέλεσμα κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών διεργασιών που είχαν ωριμάσει κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Έτσι, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος δεν ερμηνεύεται ως συνέπεια αποκλειστικά γεωπολιτικών επιδιώξεων, αλλά και ως προϊόν βαθύτερων κοινωνικών εντάσεων οι ρίζες των οποίων βρίσκονται στην εξαθλίωση των λαϊκών στρωμάτων που ακολούθησε το Κραχ του 1929 και οδήγησε τμήματα της κοινωνίας να αναζητήσουν λύση στα απολυταρχικά καθεστώτα του φασισμού και του ναζισμού, στην ταπείνωση της γερμανικής κοινωνίας έπειτα από τη συνθήκη των Βερσαλλιών (1919), στη στοχοποίηση των μειονοτήτων ως μέσο

εκτόνωσης της κοινωνικής αναταραχής, αλλά και στον φόβο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων απέναντι στην άνοδο και τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης:

[...] Το καλοκαίρι του '39 όλοι γνώριζαν το αναπόφευκτο μιας παγκόσμιας σύρραξης. Νομίζω μάλιστα ότι είχαν αποφασίσει με ποιους θα συμμαχούσαν, έτσι ώστε ο πόλεμος να μοιάζει με παιχνίδι όπου τα παιδιά χωρίζονται σε ομάδες και συμφωνούν εκ των προτέρων τους κανόνες [...] (σ. 97).

[...] Αυτός ο πόλεμος ήταν δικό μας έργο. Τον έφεραν οι μέρες μας, η μία μετά την άλλη. Στα χρόνια του '20 και του '30, στη σύγχρονη Βαβέλ της ακατανοησίας και του αμοραλισμού υψώναμε τον πύργο της νέας εποχής με υλικά την αλαζονεία, την επίδειξη και τον ευδαιμονισμό. Την ίδια στιγμή, οι παλιοί αμετανόητοι αντίπαλοι προετοιμάζονταν για τη δεύτερη και καθοριστική παρτίδα [...] (σ. 188).

Η αφήγηση φωτίζει, επίσης, τις εσωτερικές διαιρέσεις της ελληνικής κοινωνίας. Οι αντιπαραθέσεις μεταξύ αγγλόφιλων και γερμανόφιλων, οι αλληλοκατηγορίες περί «κομμουνιστών», «δωσίλογων» και «μαυραγοριτών», αναδεικνύουν ένα βαθιά διχασμένο κοινωνικό σώμα. Άλλωστε, τα βαθύτερα αίτια που οδήγησαν στον κοινωνικό και πολιτικό διχασμό της ελληνικής κοινωνίας και, κατ' επέκταση, στη διαμόρφωση των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων που συγκρούστηκαν στην Αθήνα κατά τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής, στα Δεκεμβριανά του 1944 και, αργότερα, στον ορεινό χώρο κατά τη διάρκεια του Εμφύλιου Πολέμου, μπορούν να αναζητηθούν και στην άνιση και συχνά βίαιη ανακατανομή του πλούτου που συντελέστηκε κατά το πρώτο ενάμισι έτος της Κατοχής.⁹¹ Το τραύμα, επομένως, δεν αφορά μόνο τη σύγκρουση με τον εξωτερικό αντίπαλο, αλλά και τη διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής, την όξυνση των εσωτερικών αντιπαραθέσεων και το αίσθημα της προδοσίας που προκάλεσε η συνεργασία μέρους της ελληνικής κοινωνίας με τον κατακτητή:

[...] Θα έλεγε κανείς ότι ο πόλεμος γινόταν για να θησαυρίσουν οι τεχνικές εταιρείες που διαφήμιζαν την κατασκευή καταφυγίων σε σπίτια ή κοινόχρηστους χώρους, οι μαγαζάτορες που κατέβαζαν από τα αραχνιασμένα ράφια τις γαλάζιες κόλλες για να καλύψουμε τα τζάμια των παραθύρων μας ή κάποια ξενοδοχεία που διέθεταν απόρθητα υπόγεια και αλίευαν πελατεία (σ. 179)

«Καλά να πάθει ο παλιομαυραγορίτης! Κάνει δουλειές με τους Γερμανούς. (σ. 379) [...]

[...] Ορισμένοι πάντως δεν έδειχναν να παίρνουν στα σοβαρά αυτόν τον πόλεμο. Σαν να μην είχε συμβεί τίποτε εκεί στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Με τον τρόπο τους διατυμπάνιζαν τον πραγματικό κίνδυνο ενός εσωτερικού εχθρού που απειλούσε τη μακαριότητα του καθεστώτος. Ένα μεσημέρι, αρχές Νοέμβρη, στα Χαντεία, η αστυνομία συνέλαβε έναν άντρα καταζητούμενο για κομμουνιστική προπαγάνδα (σ. 179) [...]

⁹¹ Χαραλαμπίδης, *Οι Δωσίλογοι*, ό.π., σελ. 152.

[...] «...Το όνομά σας βρίσκεται στην κορυφή της λίστας όσων θα συλληφθούν από τις δυνάμεις Κατοχής. Μην πείτε μετά ότι δε σας προειδοποίησα».

«Δηλαδή, για να καταλάβω. Θα με συλλάβετε εσείς;»

«Εμείς...οι κατακτητές...Τι σημασία έχει τώρα αυτό; [...] (σ. 216).

Το ιστορικό τραύμα το πραγματεύεται, επίσης, μέσα από το πρίσμα της προδοσίας και της διάψευσης από την ελληνική ηγεσία. Στον διάλογο του αφηγητή με τον Γιουγκοσλάβο Μίλαν, η υποχώρηση των γιουγκοσλαβικών δυνάμεων δεν βιώνεται απλώς ως μία στρατιωτική εξέλιξη, αλλά ως ένα ηθικό πλήγμα, το οποίο ο Μίλαν διαχειρίζεται διαχωρίζοντας, με τη φράση «οι αρχηγοί πρόδωσαν», τον λαό από την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία. Αποκτά έτσι σαφή πολιτική διάσταση, καθώς συνδέεται με την απώλεια εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς. Η απάντηση του αφηγητή «παντού τα ίδια» καθολικοποιεί την εμπειρία, υποδηλώνοντας ότι η προδοσία και η αποτυχία των ηγεσιών συνιστούν επαναλαμβανόμενο μοτίβο στον πόλεμο και το τραύμα αποτελεί μια συλλογική, σχεδόν διαχρονική εμπειρία. Τέλος, η φράση «οι τοίχοι είχαν αυτιά» εισάγει το στοιχείο του φόβου και της καταστολής, παραπέμποντας σε ένα περιβάλλον γενικευμένης καχυποψίας, όπου η ελεύθερη έκφραση είναι επικίνδυνη. Η τραυματική εμπειρία συνεπώς δεν περιορίζεται μόνο στα πολεμικά γεγονότα, αλλά επεκτείνεται στο κλίμα φόβου, σιωπής και αμοιβαίας δυσπιστίας που τα συνοδεύει, εντείνοντας την αίσθηση της υπαρξιακής ανασφάλειας:

[...] Στις 11 το πρωί της Τρίτης ξέραμε: οι Γιουγκοσλάβοι υποχώρησαν αφήνοντας έκθετη την αριστερή πλευρά του μετώπου.... Ο Μίλαν δε μιλούσαν από τη στεναχώρια του. «Δεν είμαστε δειλοί, Στέφανε. Δεν είναι δειλός ο λαός μας. Οι αρχηγοί πρόδωσαν», ψέλλισε. «Το ξέρω, παντού τα ίδια...» του απάντησα και δε συνέχισα, γιατί και οι τοίχοι είχαν αυτιά [...] (σ. 215)

Η βρετανική παρέμβαση στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, μετακατοχικά, σε σχέση με τον ΕΛΑΣ, αλλά και με την επιλογή του Γεωργίου Παπανδρέου, είναι μια διάσταση που ο συγγραφέας τονίζει σε ολόκληρο το μυθιστόρημα, αποτυπώνοντας ξεκάθαρα την αντίληψη ότι η πολιτική της χώρας καθ' όλη την ταραγμένη εκείνη περίοδο διαμορφώθηκε υπό την επιρροή της Μεγάλης Βρετανίας. Στο πλαίσιο αυτό, η Μεγάλη Βρετανία παρουσιάζεται ως παράγοντας που, επιδιώκοντας να επηρεάσει τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, ενίσχυσε συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις και περιθωριοποίησε άλλες, συμβάλλοντας στην όξυνση των εσωτερικών αντιθέσεων που οδήγησαν στη εμφύλια σύγκρουση της μεταπολεμικής περιόδου. Γι' αυτό και η δράση της δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τη συγκρότηση του ιστορικού τραύματος της περιόδου, καθώς συνέβαλε στη δημιουργία ενός κλίματος έντασης και διχασμού σε μια χώρα με περιορισμένη άσκηση εθνικής κυριαρχίας, ενισχύοντας το αίσθημα ματαίωσης και αδικίας,

Μετασχηματίζεται επομένως το πολεμικό τραύμα σε τραύμα εσωτερικού διχασμού, αμφισβήτησης της πολιτικής νομιμοποίησης και αίσθησης περιορισμένης εθνικής αυτονομίας:

[...] Αν έπρεπε, λέει, να αντισταθούν, καλά θα έκαναν να έμεναν στην πατρίδα... Ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν ο καινούργιος που οι Εγγλέζοι έφεραν από την Ελλάδα... «Θα υπάρξουν αντιδράσεις. Αυτό είναι βέβαιο. Αλλά εσείς οι Εγγλέζοι έχετε βρει έναν τρόπο να μας βάζετε πάντα τα δύο πόδια σ' ένα παπούτσι», του απάντησα [...] (σ. 422-4).

[...] Αν θέλετε την ταπεινή μου γνώμη, δεν πρέπει να προσφέρουμε στους Εγγλέζους την απόλαυση του «διαίρει και βασίλευε» [...] (σ. 434).

Συμπερασματικά, το μυθιστόρημα *Άρια*, ο κόσμος από την αρχή προσεγγίζοντας την αναπαράσταση του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, μέσα από το πρίσμα των γεωπολιτικών επιδιώξεων των εμπλεκόμενων δυνάμεων και αναδεικνύοντας την ηθική διάρρηξη, την απώλεια εμπιστοσύνης προς τις πολιτικές και κοινωνικές ελίτ, καθώς και την αίσθηση περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας, απευθύνεται σε ισχυρά μοτίβα που επικρατούν στο συλλογικό φαντασιακό. Ο λαός αντιμετωπίζεται ως θύμα της ξένης παρέμβασης και του πολιτικού κατεστημένου και το ιστορικό τραύμα δεν παρουσιάζεται μόνο ως συνέπεια των πολεμικών συγκρούσεων, αλλά και ως αποτέλεσμα βαθύτερων ιστορικών διεργασιών και σχέσεων εξουσίας που διαμόρφωσαν τη μεταπολεμική πραγματικότητα.

7.2 Η Πόλη και η σιωπή (2013) και Θα πέσει η νύχτα (2025) του Κωνσταντίνου Τζαμιώτη

Στην ύστερη μεταπολιτευτική πεζογραφία διαπιστώνεται μια στροφή της λογοτεχνικής παραγωγής προς την ανάδειξη μορφών ετερότητας οι οποίες λειτουργούν συμπληρωματικά, καθώς η μία ενεργοποιεί, αναθεωρεί και επαναξιολογεί την άλλη. Στόχος αυτής της ανάδειξης είναι ο αναστοχασμός τόσο των ιστορικών γεγονότων, όσο και των σύγχρονων κοινωνικών συνθηκών.⁹²

Στα έργα του Κωνσταντίνου Τζαμιώτη *Η Πόλη και η σιωπή* (2013) και *Θα πέσει η νύχτα* (2025), οι δύο αυτές εκφάνσεις της ετερότητας συσχετίζονται και αναπαρίστανται αφενός, μέσα από το φαινόμενο του εκφασισμού της ελληνικής κοινωνίας και αφετέρου, μέσα από την αποσιώπηση και την αδιαφορία τόσο της κοινωνίας, όσο και της πολιτικής ηγεσίας απέναντι

⁹² Τζιόβας, *Ιστορία, Έθνος και Μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 127.

στο ζήτημα της εγκατάλειψης των νεκρών του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Διαμέσου αυτού του παραλληλισμού καλεί ο συγγραφέας τον αναγνώστη να αναστοχαστεί τη συνάντηση της κοινωνικής αδιαφορίας με τη θεσμική σιωπή, υποδεικνύοντας ότι η διαχείριση του τραύματος των άταφων νεκρών στο αλβανικό μέτωπο δεν αφορά αποκλειστικά το παρελθόν, αλλά συνιστά μια πολιτισμική διαδικασία που αφορά τη μνήμη.

«Η τέχνη δεν είναι η μεγάλη λησμονιά· είναι η μεγάλη συνείδηση, και δεν είναι παρηγοριά· είναι βάσανο» διαπιστώνει ο Γιώργος Σεφέρης, υπογραμμίζοντας με αυτή τη ρήση τη σύνδεση της λογοτεχνίας με τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα. Αυτή η προσέγγιση αντιπροσωπεύεται στα έργα *η Πόλη και η σιωπή* και *Θα πέσει η νύχτα*, στα οποία ο Κωνσταντίνος Δ. Τζαμιώτης, ως πεζογράφος της ύστερης μεταπολιτευτικής περιόδου (γ.1966-1985), εντάσσει ζητήματα σαφούς κοινωνικού και πολιτικού προσανατολισμού.⁹³

Σε κριτικό της σχόλιο για το μυθιστόρημα *Η πόλη και η σιωπή* (2013), η Τιτίκα Δημητρούλια επισημαίνει: «Στη γνωστή του φιλοσοφική, υπαρξιακή προβληματική περί αυτοβουλίας και ετεροκαθορισμού, που όμως για πρώτη φορά γίνεται βαθιά πολιτική, ο Τζαμιώτης χτίζει ένα ρεαλιστικό, πολύτροπο κείμενο για τον άνθρωπο στην κρίση και τον άνθρωπο σε κρίση –η κρίση, στις ποικίλες εκδοχές της, συγκροτεί, υπό μία έννοια, τον δικό του σκληρό πυρήνα ως πεζογράφου. Και καταγράφει σε αυτή τη συγκεκριμένη, σημερινή κρίση πώς σπάνε οι άνθρωποι, πώς διαλύονται οι πόλεις, πώς τσακίζεται ένα ολόκληρο πολιτικό και ηθικό σύστημα, που μάλλον δεν ήταν ιδιαίτερα ούτε πολιτικό ούτε ηθικό, πώς απλώνεται το κενό».⁹⁴ Το κριτικό αυτό σχόλιο αναδεικνύει με τον πιο εύγλωττο τρόπο, τον κεντρικό άξονα της πεζογραφίας των δύο υπό εξέταση μυθιστορημάτων του Κωνσταντίνου Τζαμιώτη: την κοινωνική, δηλαδή, και την ιστορική κρίση.

Ο αφηγηματικός καμβάς του μυθιστορήματος *Η Πόλη και η σιωπή* υφαίνεται γύρω από την περιπλάνηση του Αργύρη Τρίκορφου –πρώην ιδιοκτήτη βιοτεχνίας και νυν οδηγού ταξί– στον «καθημαγμένο» αθηναϊκό αστικό χώρο. Μια πολύπλευρη κοινωνική και ατομική αποσάθρωση, που υποδηλώνει την αδιάσπαστη ενότητα ατομικού και συλλογικού, είναι ορατή στους δρόμους της πόλης και συνάδει με τη συναισθηματική κατάσταση του ήρωά του. Η μετάβαση του Αργύρη Τρίκορφου, από μία οικονομικά άνετη ζωή σε μια συνθήκη επισφαλούς

⁹³ Κοτζιά, *Ελληνική Πεζογραφία 1974-2010*, ό.π., σελ. 45.

⁹⁴ Τιτίκα Δημητρούλια, «Πώς διαλύονται οι πόλεις», *Η Καθημερινή*, 2 Φεβρουαρίου 2014, πρόσβαση 2 Μαΐου 2026, <https://www.kathimerini.gr/culture/books/751327/pos-dialyontai-oi-poleis>

επιβίωσης, λειτουργεί ως αντικατοπτρισμός των ευρύτερων μετασχηματισμών της ελληνικής κοινωνίας την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Η εύρεση ενός σημαντικού χρηματικού ποσού στο ταξί και η απόφαση του αντιήρωα Τρίκορφου, ενός σύγχρονου Μίσκιν, να το παραδώσει στις αρχές, αποκτά ισχυρό ηθικό και συμβολικό χαρακτήρα. Η πράξη αυτή, αντί να επιβεβαιώσει ένα κοινώς αποδεκτό αξιακό σύστημα, προκαλεί την αποδοκιμασία του οικογενειακού και κοινωνικού του περιβάλλοντος, αποκαλύπτοντας τη βαθιά διάβρωση των ηθικών αξιών μιας ολόκληρης κοινωνίας. Σε αυτό το συγκεκριμένο, ο ήρωας συγκροτεί μία μορφή ηθικής ετερότητας, καθώς μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από την κρίση αξιών και την ιδιοτέλεια, συνειδητά επιλέγει να υπερασπιστεί αρχές, όπως η εντιμότητα και η κοινωνική ευθύνη. Μόνο που αυτή ακριβώς η ετερότητα για προσήλωση σε ένα σύστημα αξιών που αντίκειται στις κυρίαρχες κοινωνικές συμπεριφορές, τον απομονώνει σταδιακά από το περιβάλλον του.

Κατά τη διάρκεια της αέναης περιπλάνησής του από τη μια γωνιά της πόλης στην άλλη, θα αποκαλυφθούν στον Τρίκορφο πτυχές της ελληνικής ιστορίας αποσιωπημένες που αν και ανάγονται στο παρελθόν, ωστόσο σχετίζονται και με το σήμερα, διότι το νήμα που τις συνδέει είναι η διαχρονική ηθική κρίση της ελληνικής κοινωνίας και της ηγεσίας της. Έτσι, η εγκατάλειψη των νεκρών πολεμιστών του Ελληνοϊταλικού Πολέμου στα αλβανικά βουνά, που αρθρώνεται μέσα από την προφορική μαρτυρία ενός Αλβανού οδηγού ταξί, μετατρέπει μια καθημερινή συνομιλία σε φορέα ιστορικής μνήμης και συνείδησης. Αντί της εξιδανικευμένης αναπαράστασης των «ηρώων του '40», ο Αλβανός οδηγός θα μιλήσει για την κοινωνική άγνοια ενός ολόκληρου λαού απέναντι σε ένα πρόσφατο ιστορικό γεγονός και την κυβερνητική αδιαφορία για ένα στοιχειώδες ηθικό καθήκον: την περισυλλογή, την ταφή και την απόδοση τιμής στους νεκρούς.

Μέσα, λοιπόν, από τη φωνή του μετανάστη που αντιπροσωπεύει, ούτως ή άλλως, μια μορφή ετερότητας, ο συγγραφέας θα αμφισβητήσει την αυτονόητη ηθική υπεροχή του αυτόχθονα, αποδομώντας παγιωμένες αντιλήψεις περί πολιτισμικής ανωτερότητας. Θα μιλήσει, επίσης, για την απουσία «καλών σχέσεων» με την Αλβανία υποδηλώνοντας ότι οι επιταγές της εξωτερικής πολιτικής υπερίσχυσαν επί μακρόν της ηθικής υποχρέωσης απέναντι στους πεσόντες, αλλά και για τον αντικομμουνισμό και τη συνεργασία των αντιστασιακών κινημάτων Ελλάδας και Αλβανίας και θα εντάξει το ζήτημα σε ένα ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο διαχείρισης της ιστορικής μνήμης. Με τον τρόπο αυτό, η αφήγησή του θα αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις επηρέασαν και επηρεάζουν

όχι μόνο τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης, αλλά και την ίδια τη διαχείριση του ιστορικού τραύματος.

Θα επαναδιατυπώσει λοιπόν ο Τζαμιώτης, με τρόπο ανάλογο προς εκείνον που συναντάται στα πολεμικά ημερολόγια και στα πρώτα μεταπολεμικά έργα, την αποσιώπηση της εγκατάλειψης των Ελλήνων στρατιωτών, η οποία εντάσσεται στο πλαίσιο μιας πολιτικής λήθης που υιοθετήθηκε από τις μετακατοχικές κυβερνήσεις. Με αυτόν τον τρόπο, θα επανεγγράψει το ιστορικό αυτό τραύμα στη σύγχρονη λογοτεχνική παράδοση, αναδεικνύοντας τους μηχανισμούς μέσω των οποίων διαμορφώνεται διαχρονικά η σχέση μιας κοινωνίας με την ιστορία και την αλήθεια. Ταυτόχρονα, η αφήγησή του θα αποκαλύψει μία βαθύτερη πολιτική και αξιακή κρίση: ένα σύστημα το οποίο, στο πλαίσιο διπλωματικών και ιδεολογικών επιλογών, παρακάμπτει θεμελιώδεις ηθικές υποχρεώσεις. Η απώλεια αυτών των αξιών, η οποία ανάγεται στο παρελθόν, φαίνεται να συντηρεί μια ευρύτερη κοινωνική και πολιτική αποσάθρωση της νεοελληνικής κοινωνίας και να δυσχεραίνει τη συγκρότηση μιας συνεκτικής συλλογικής ταυτότητας.

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά, επίσης, στο έργο του, η εσωτερική μετατόπιση του αφηγητή. Μέσα από τη μετάβασή του από την άγνοια στη γνώση, έρχεται αντιμέτωπος με μια εκδοχή της ιστορίας που ανατρέπει τις μέχρι τότε βεβαιότητές του. Η ανάκληση της αρχαίας τραγωδίας και των άταφων νεκρών λειτουργεί ως διακειμενική αναφορά σε έναν αξιακό κώδικα ξεχασμένο, σύμφωνα με τον οποίο η ταφή των νεκρών συνιστά ύψιστο ηθικό καθήκον, καθιστώντας εμφανή όχι μόνο την αξιακή κρίση, αλλά και την ιστορική ασυνέχεια. Η οικονομική κρίση, επομένως, λειτουργεί ως καταλύτης που φέρνει στην επιφάνεια εκκρεμότητες του παρελθόντος, μετατρέποντας τη λογοτεχνία σε πεδίο κριτικού αναστοχασμού μιας κοινωνίας στην οποία οι εδραιωμένες εθνικές βεβαιότητες κλονίζονται και οι «άβολες» πτυχές της ιστορίας αναδύονται εκ νέου στον δημόσιο λόγο:

[...] Ποια ιστορία; Σιγά μη σέβεστε εσείς την ιστορία σας...τι, επειδή σας αρέσουν οι παρελάσεις; Όταν ήμουν παιδί, ξέρεις με τι παίζαμε στο χωριό μου; Με κόκκαλα Ελλήνων παίζαμε. Ποιος θα φτιάξει πρώτος ολόκληρο σκελετό, αυτό ήταν το παιχνίδι. Γεμάτες ήταν οι πλαγιές από άταφους στρατιώτες σας. Ούτε να τους θάψετε δεν μπήκατε στον κόπο.

Ο ψηλός γύρισε προς τους υπόλοιπους: Τι λέει αυτός, ρε; Για τους Έλληνες που πολέμησαν το '40 λέει, ψιθυρίζει μαγκωμένα ο διαβασμένος. Ο ψηλός στρέφεται σ' αυτόν· ε, τι με τους Έλληνες του '40; Τους αφήσατε άταφους, πετάγεται ο Αλβανός. Εμείς τους δικούς μας τους μαζέψαμε, οι Ιταλοί και αυτοί ήρθαν μετά από χρόνια, όταν ησύχασαν τα πράγματα και τους πήραν, μόνο εσείς αφήσατε τους δικούς σας άταφους. Ο νεαρός εκνευρίζεται: Ποιος τα λέει αυτά, ρε;

Και δεν είναι ένας και δύο, πάνω από οχτώ χιλιάδες είναι, διάβασα σε μια εφημερίδα μας, προσθέτει ψύχραιμα ο Αλβανός. Ε, τότε αλλάζει, άμα το διάβασες σε δική σας εφημερίδα, τότε εντάξει έτσι, τότε έτσι θα είναι, ειρωνεύεται ο νεαρός. Όχι, έτσι είναι, παραδέχεται με μισή καρδιά ο διαβασμένος.

Ο πιο μεγάλος στην ηλικία τον κοίταξε καχύποπτα μην είναι τίποτα κουμμουνιστές; Αυτοί δεν πέρασαν τα σύνορα όταν τους στρίμωξε ο στρατός; Στρατιώτες είναι, απ' τον ελληνοϊταλικό, βεβαιώνει ο διαβασμένος.

Ο υπέρβαρος με τα σπασμένα γυαλιά έκανε ένα ανήσυχο βήμα μπροστά και τους είχαμε παρατημένους εκεί; Ναι, κάνει ξανά ο διαβασμένος· αλλά δεν φταίνει μόνο οι δικοί μας, φταίνει και αυτοί, δεν είχαμε και τις καλύτερες σχέσεις με την Αλβανία όλα αυτά τα χρόνια.

Ο άντρας από την Αλβανία αγανάκτησε· τι θα πει δεν είχατε τις καλές σχέσεις και κουραφέξαλα; Πρόσκληση περιμένατε; Να ζητούσατε άδεια και, αν δεν σας την έδιναν, να μπαίνατε με τα όπλα και με το έτσι θέλω να τους μαζέψετε. Και εμάς το λαό μαζί σας θα μας είχατε, αν ερχόσασταν για τέτοιο σκοπό. Στα δικά μας τα μέρη οι νεκροί είναι ιεροί. Όλοι οι σπουδαίοι λαοί τους νεκρούς τους τούς προσέχουν σαν τα μάτια τους.

Ακολούθησε πανδαιμόνιο. Ξαφνικά όλοι θέλουν να μιλήσουν. Εκτός απ' αυτόν που απλώς παραμέρισε. Προβληματισμένος πολύ ήταν· πρώτη φορά τα άκουγε όλα αυτά για την άταφη στρατιά της Αλβανίας. Αν ίσχυαν όσα υποστήριζε εκείνος ο άνθρωπος, ανατρέπονταν πολλά απ' όσα είχε για σίγουρα. Όλη του τη ζωή άκουγε για ήρωες που έδωσαν τη ζωή τους για την πατρίδα. Άλλο από ήρωες δεν είχε αυτή η χώρα... Πώς γινόταν να έχουν αφήσει να συμβεί ένα τέτοιο έγκλημα και να το κρύβουν από πάνω; Τόση έλλειψη αίσθησης του καθήκοντος εκ μέρους τους; Δεν βρέθηκε ανάμεσά τους ούτε ένας να αγανακτήσει και να θελήσει να αποκαταστήσει αυτό το όνειδος;

Θυμήθηκε μια βραδιά πριν από μερικά χρόνια... Είχαν και εισιτήρια για μια παράσταση στο αρχαίο θέατρο... Η υπόθεση του έργου για άταφους νεκρούς μιλούσε. Μετά από έναν πόλεμο οι γριές μητέρες των νεκρών από την πλευρά των ηττημένων πήγαν να παρακαλέσουν το βασιλιά των νικητών να τους επιστραφούν τα πτώματα των γιων τους. Εκείνος όμως δεν τα έδινε και τα άφηγε να σαπίζουν. Και τότε οι άλλοι ζήτησαν τη βοήθεια των συμμάχων τους και έκαναν καινούργιο πόλεμο, επικράτησαν, πήραν πίσω στην πατρίδα τους τα κορμιά των πεθαμένων συντρόφων τους και τα τίμησαν, όπως τους έπρεπε. Πολύ τον είχε εντυπωσιάσει που οι χαμένοι ξεκίνησαν νέο πόλεμο μόνο και μόνο για να μην τους αφήσουν σκοτωμένους και ατίμητους. Έλληνες δεν ήταν κι εκείνοι; Γιατί εκείνοι ήξεραν ποιο είναι το σωστό και οι σημερινοί απόγονοί τους φέρονται τόσο ξεδιάντροπα; [...] (σ. 101-2).

Το ζήτημα των άταφων νεκρών στο αλβανικό μέτωπο επανέρχεται και στο μυθιστόρημα *Θα πέσει η νύχτα* του 2025. Σε αυτό μεταφερόμαστε στον θεσσαλικό κάμπο. Εκεί εκτυλίσσεται, αυτή τη φορά, το οικογενειακό έπος του μεγαλοβιομήχανου, Λευτέρη Διαμαντόπουλου, το οποίο διαπλέκεται με τις ιστορίες ανθρώπων διαφορετικής κοινωνικής και οικονομικής

προέλευσης από ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Όπως και στο έργο *Η Πόλη και η σιωπή*, έτσι και σε αυτή την επική «μυθιστορηματική σύνθεση πολλών αυτόνομων και απολύτως ξεχωριστών φωνών»,⁹⁵ της οποίας τα επιμέρους κεφάλαια βρίσκονται σε συνεχή διάλογο μεταξύ τους, αναδεικνύεται η σχέση ανάμεσα στον εκφασισμό της ελληνικής κοινωνίας και στην αποσιωπημένη ιστορία της εγκατάλειψης των νεκρών στρατιωτών στο αλβανικό μέτωπο. Ένα αδίκημα που έχει διαπράξει ο πρωταγωνιστής, αλλά και το συλλογικό αδίκημα όλων αυτών «που αγνοήσανε τα ανυπεράσπιστα θύματα ή τους άταφους νεκρούς πίσω στο αλβανικό μέτωπο»,⁹⁶ λειτουργούν ως αφορμή για την εκδήλωση μιας καταστροφής που αποκτά τραγικές διαστάσεις. Η πλημμύρα που ενσκήπτει θυμίζει το ορμητικό ποτάμι στο έργο του Μπεράτη που παρασύρει ζώα και ανθρώπους και παραλληλίζεται με τον «λοιμό στην πόλη του Οιδίποδα που σαρώνει ζωές και αμφίβολες σχέσεις»,⁹⁷ προσδίδοντας στην αφήγηση στοιχεία αρχαιοελληνικής τραγωδίας και αναδεικνύοντας τη σύνδεση ανάμεσα στην ηθική εκτροπή και τη συλλογική τιμωρία. Μέσα από τη διαδοχή των κεφαλαίων ψηφοθετείται, όπως και στο *Η Πόλη και η σιωπή*, η εικόνα μιας κατακερματισμένης κοινωνίας, η μοίρα της οποίας εξαρτάται από τις επιλογές των ίδιων των υποκειμένων που τη συγκροτούν. Γιατί εδώ, παρότι το κλίμα είναι ζοφερό, υποκρύπτεται μια ελαφρά συγκρατημένη αισιοδοξία για έναν κόσμο που, αν και έχει αλλάξει ριζικά, διατηρεί, ωστόσο, ψήγματα πολιτισμικών στερεοτύπων και ιδεολογικών παρακαταθηκών του παρελθόντος.⁹⁸

Φορέας της αφήγησης της αποσιωπημένης διάστασης των άταφων νεκρών στο αλβανικό μέτωπο, αυτή τη φορά, είναι ένας ιστορικός-ερευνητής, ο οποίος καταγγέλλει όχι μόνο τις ευθύνες της πολιτικής ηγεσίας, αλλά και τις όψεις της ευρύτερης κοινωνικής και ηθικής κρίσης. Μέσα από τη φωνή του, με τη χρήση της ψηφιδωτής τέχνης των τεκμηρίων –κυρίως, των ημερολογιακών καταγραφών των νεκρών στρατιωτών– συγκροτείται μια «ρεαλιστική ψευδαίσθηση», που επιτρέπει στον αναγνώστη να κάνει τις δικές του «φανταστικές διασυνδέσεις»⁹⁹ γύρω από τα γεγονότα του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, διατυπώνεται με σαφήνεια η προβληματική σχετικά με την επικράτηση του επίσημου εθνικού εορτασμού της

⁹⁵ Σπύρος Γιανναράς, «Η νύχτα ως πλημμύρα και η πλημμύρα ως πεπρωμένο», Χάρτης 82 (Οκτώβριος 2025), πρόσβαση 1 Μαΐου 2026, <https://www.hartismag.gr/hartis-82/biblia/i-nykta-os-plimmyra-kai-i-plimmyra-os-repromeno>

⁹⁶ Τίνα Μανδηλαρά, «Θα πέσει η νύχτα»: Ο Κωνσταντίνος Τζαμιώτης έγραψε το καλύτερο μυθιστόρημά του», *Lifo*, 13 Αυγούστου 2025, πρόσβαση 1 Μαΐου 2026, <https://www.lifo.gr/culture/vivlio/tha-pesei-i-nykta-o-konstantinos-tzamiotis-egrapse-kalytero-mythistorima-toy>

⁹⁷ Χαραλαμπίδης, *Οι Δωσίλογοι*, ό.π., σελ. 47.

⁹⁸ Fredric Jameson, *Η πολιτισμική στροφή Κείμενα για το Μεταμοντέρνο*, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2024, σελ. 32.

⁹⁹ Τζιόβας, *Ιστορία, Έθνος και Μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 247.

έναρξης και όχι της λήξης του πολέμου, με την αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος να ενσωματώσει εναλλακτικές αφηγήσεις που η σύγχρονη ιστοριογραφική προσέγγιση προτείνει, καθώς και σχετικά με τη χρήση της γλώσσας ως μέσου καπήλευσης νοημάτων.

Η επιλογή του ήρωα να αρθρώσει τη δική του μορφή αντίστασης, οδηγεί σε μια προσωπική κατάρρευση, η οποία, ωστόσο, δεν είναι μόνο ατομική, αλλά εμπεριέχει και δημόσια ευθύνη. Η ευθύνη αυτή τον ωθεί να αναδείξει τις ευθύνες της πολιτικής ηγεσίας για την εγκατάλειψη των νεκρών στρατιωτών, στο πλαίσιο ευρύτερων πολιτικών και ιδεολογικών επιλογών, και τη συλλογική αδιαφορία μιας κοινωνίας που ανέχθηκε και αποσιώπησε πτυχές του παρελθόντος της όπως η συνθηκολόγηση, ο δωσιλογισμός, η συνεργασία με τις δυνάμεις Κατοχής και, αργότερα, ο Εμφύλιος Πόλεμος. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η κατάρρευση λειτουργεί τελικά ως διαδικασία αποκάλυψης και λύτρωσης. Η «σωτηρία» του ήρωα, εντέλει, δεν επέρχεται από την απονομή δικαιοσύνης, αλλά από την επιλογή του να μην αποστρέψει το βλέμμα από την ιστορική αδικία και να αναμετρηθεί με τις αποσιωπημένες πλευρές τη συλλογικής μνήμης. Άλλωστε, και ο ίδιος ο συγγραφέας σε συνέντευξή του στο *Βήμα*, διατυπώνει αυτήν ακριβώς τη θέση. Ως σύγχρονη Κασσάνδρα, δηλαδή, συνδέει τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πραγματικότητα με την άνοδο φαινομένων αποκλεισμού και βίας, επισημαίνοντας ότι οι κοινωνίες της εποχής μας διαμορφώνουν εκ νέου τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση αυταρχικών και φασιστικών καθεστώτων. Λέει χαρακτηριστικά: «Πιστεύω πως εδώ και μία δεκαετία ζούμε μια κατάσταση πρωτοφασισμού όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη. Δεν είναι ακόμα συγκροτημένος φασισμός, αλλά ξύνει, σκαλίζει, προετοιμάζει το έδαφος. Και την ίδια στιγμή, από την άλλη πλευρά, έχουμε ανθρώπους που βιώνουν πραγματικούς ρατσισμούς, αποκλεισμούς, καθημερινές μικρές ή μεγάλες μορφές βίας».¹⁰⁰

Μία άλλη διάσταση του μυθιστορήματος αυτού είναι ότι συνιστά μια έμμεση απάντηση στο έργο του Ισμαήλ Κανταρέ *Ο στρατηγός της νεκρής στρατιάς* (1963) για την απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στους Έλληνες νεκρούς στρατιώτες του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Η επιλογή αυτή φέρνει στον νου τη λογοτεχνική «απάντηση» του Ρόδη Ρούφου με τη *Χάλκινη Εποχή* στα *Πικρολέμονα* του Λόρενς Ντάρρελ, αναδεικνύοντας τον πολιτικό και παρεμβατικό ρόλο της λογοτεχνίας. Ο Τζαμιώτης, ως συγγραφέας της εποχής του, απορροφά τους κοινωνικούς και ιδεολογικούς κραδασμούς της σύγχρονης πραγματικότητας και αποτυπώνει

¹⁰⁰ Μαριλένα Αστραπέλλου, «Κωνσταντίνος Τζαμιώτης: «Εδώ και περίπου μία δεκαετία ζούμε σε μια κατάσταση πρωτοφασισμού», *Το Βήμα*, 18 Δεκεμβρίου 2025, πρόσβαση 1 Μαΐου 2026, <https://www.tovima.gr/print/vimagazino/konstantinos-tzamiotiscredo-kai-peripou-mia-dekaetia-crzoume-mia-katastasi-protofasismou/>

μια κοινωνία με «λεηλατημένους κοινωνικούς δεσμούς», βυθισμένη στην αδιαφορία και τον λήθαργο.¹⁰¹ Παράλληλα, επιχειρεί να ανασύρει και να επανεντάξει στη συλλογική συνείδηση μια παραμερισμένη μνήμη, προτού αυτή χαθεί οριστικά από το δημόσιο και ιστορικό πεδίο. Υπό αυτήν την έννοια, το έργο του αποκτά έναν χαρακτήρα προειδοποίησης, καθώς αναδεικνύει τους κινδύνους που ενέχει η αναβίωση νεοφασιστικών και ακραίων ιδεολογιών, οι οποίες εργαλαιοποιούν την ιστορία προκειμένου να νομιμοποιήσουν τις εθνικιστικές, εθνοτικές και φονταμενταλιστικές τους θέσεις.¹⁰²

[...] Θα είχε ίσως παραδοθεί εντελώς στην αυτολύπηση και την απραξία αν δεν έβρισκε (έστω περιστασιακά) το κουράγιο να ασχοληθεί με τη έρευνά του για τις εθνικές πολιτικές των τελευταίων οχτώ δεκαετιών που διαιώνιζε την ιεροσυλία να παραμένουν ακόμη άταφοι στα βουνά της Αλβανίας κοντά οχτώ χιλιάδες στρατιώτες του Ελληνοϊταλικού πολέμου. Το θέμα τον απασχολούσε ήδη πριν πάρει το πρώτο πτυχίο του. Για την ακρίβεια δεν τον αφορούσε απλώς, του προκαλούσε οργή και θεωρούσε προσωπική του υποχρέωση να το αναδείξει, θίγοντας δύσκολες αλήθειες όπως η πατριδοκαπηλία σύσσωμου του μεταπολεμικού πολιτικού προσωπικού που κατά βάση αποτελούνταν από παλιάτσους, μαριονέτες και καθάρματα. Όλες οι υπόλοιπες χώρες που ενεπλάκησαν στον μεγάλο πόλεμο είχαν κάνει το καθήκον τους προς τους νεκρούς τους, μόνο η Ελλάδα εξακολουθούσε να ατιμάζει εκείνους τους νεαρούς άντρες που χάθηκαν υπερασπιζόμενοι την πατρίδα τους [...] (σ. 171).

[...] Όταν η κατάσταση θα ξέφευγε από οποιονδήποτε έλεγχο, οι φασίστες θα επέστρεφαν, θα άρχιζαν πάλι τα μεγάλα ψέματα, θα γίνονταν ακόμα μια φορά πιστευτοί αφού ως επαγγελματίες απατεώνες είναι ιδιοφυίες στο να πείθουν πως διαθέτουν λύση για κάθε πρόβλημα, θα έφερναν τον πόλεμο γιατί αυτή είναι η φύση τους, και εκατομμύρια εκατομμυρίων εφησυχασμένων ηλιθίων θα έκλαιγαν τα παιδιά τους όταν θα τους τα επέστρεφαν από τα μέτωπα σε σφραγισμένα φέρετρα. Τίποτα καινούργιο λοιπόν [...] (σ. 126).

[...] Μίλησε για πολλά, αλλά κάθε του αναφορά προετοίμαζε απλώς αυτό που θεωρούσε πως ήταν απαραίτητο να ειπωθεί: τον πραγματικό λόγο για τον οποίο η εθνική γιορτή δεν αφορούσε το τέλος του πολέμου, όπως συνέβαινε σε όλες τις εμπλεκόμενες στον μεγάλο πόλεμο χώρες, αλλά την έναρξή του. Μίλησε όσο πιο περιεκτικά μπορούσε για τον ζόφο της μετεμφυλιακής Ελλάδας, τον υστερικό αντικομμουνισμό όσων συντηρητικών κυβερνήσεων διοίκησαν τη χώρα για δεκαετίες που επέτασσε τη δόλια και συστηματική υπονόμευση της σημασίας της αντίστασης κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, αφού σε αυτήν είχαν πρωτοστατήσει οι μετέπειτα ηττημένοι του Εμφυλίου... απόδειξη πως οι ίδιοι, εκμεταλλευόμενοι το ψυχροπολεμικό κλίμα με τη γείτονα Αλβανία, δεν έκαναν πραγματικά

¹⁰¹ Assman, *Η Πολιτισμική μνήμη*, ό.π., σελ. 65.

¹⁰² Eric Hobsbawm, *Για την Ιστορία*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σελ. 19.

τίποτα για να τιμήσουν τους χιλιάδες πεσόντες των οποίων τα οστά παρέμεναν σπαρμένα στα πεδία των μαχών εδώ και ογδόντα χρόνια [...] (σ. 191).

[...] Πού ακούστηκε Έλληνας καθηγητής δημόσιου σχολείου να ξεστομίζει τέτοιες βρωμίες μια τόσο ιερή μέρα; Ο τόπος τους κατοικούνταν από ορθόδοξους χριστιανούς που αγαπούν την πατρίδα τους και σέβονται τις ελληνικές αξίες και αυτές τις ιερές αξίες θέλουν να συνεχίσουν να ασπάζονται και τα παιδιά τους. Με ποιο δικαίωμα έρχεται αυτός και σπέρνει τον σπόρο της αμφιβολίας σε αγνές ψυχές παιδιών διαδίδοντας το ένα και το άλλο; Τι σόι ιστορικός ήταν τέλος πάντων όταν δεν ξέρει ούτε τα βασικά; [...] (σ. 192).

[...] Δυστυχώς, όπως συμβαίνει σε ολόκληρη την Ευρώπη, οι δυνάμεις των εθνικιστών αυξάνουν διαρκώς και στη γείτονα χώρα. Εκμεταλλευόμενοι τα λάθη, την αδιαφορία και την τσαπατσουλιά σχεδόν όλων των ελληνικών μεταπολεμικών κυβερνήσεων, αυτοί οι εξτρεμιστές, παρόμοια με τους δικούς τους, είναι τόσο γεμάτοι μίσος και μικροπρέπεια, ώστε θεωρούν καθήκον τους να βάζουν διαρκώς προσκόμματα στην έτσι κι αλλιώς ανόρεχτη και άνευρη προσπάθεια του ελληνικού κράτους να δοθεί ένα τέλος σ' αυτή την ανεπίτρεπτη κατάσταση [...] (σ. 350-1).

[...] Έριξε μια βιαστική ματιά στην υπάλληλο της πρεσβείας σαν να ήθελε να βεβαιωθεί πως στεκόταν μακριά και δεν υπήρχε περίπτωση να τον ακούσει. Δεν είχε καμιά εμπιστοσύνη στους πολιτικούς ... Ως και η τράπεζα γενετικού υλικού εκκρεμούσε, οι απόγονοι των νεκρών στρατιωτών στη συντριπτική τους πλειοψηφία αποδεικνύονταν απρόθυμοι ή εντελώς αδιάφοροι να συνδράμουν με οποιονδήποτε τρόπο... Η κοινωνία τους είχε χάσει τον δρόμο της, οι άνθρωποί της απώλεσαν την ικανότητά τους να διακρίνουν το σωστό από το λάθος [...] (σ. 382-3).

[...] Σε κάποιο εθνικιστικό σάιτ εμφανίστηκε ένα άρθρο που μιλούσε για κάτι Έλληνες που έκαναν παράνομες εκσκαφές αναζητώντας οστά στρατιωτών από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο [...] (σ. 390).

[...] υπηρετούσε κοντά στον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας ... ήταν παρών σε όλες τις επίσημες εκταφές που είχαν γίνει τα τελευταία χρόνια και έπαιξε ενεργό ρόλο στη δημιουργία του κοιμητηρίου στην Κλεισούρα όπου είχαν μεταφερθεί τα οστά σχεδόν επτακοσίων στρατιωτών που βρέθηκαν σε έναν ομαδικό τάφο [...] (σ. 392).

8. Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία, μέσα από τη μελέτη του τραύματος της εγκατάλειψης των νεκρών του Ελληνοϊταλικού Πολέμου σε επιλεγμένα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας/γραμματείας, επιχείρησε να αναδείξει τις σύνθετες σχέσεις ανάμεσα στη μνήμη, την ιστορία και τη λογοτεχνική αναπαράσταση. Η ανάλυση κατέδειξε ότι η επεξεργασία του τραυματικού παρελθόντος δεν αποτελεί αποκλειστικά αντικείμενο της επιστημονικής/ακαδημαϊκής ιστορικής έρευνας, αλλά διαμορφώνεται μέσα από τη διαρκή αλληλεπίδραση ιστορικών αφηγήσεων, λογοτεχνικών αναπαραστάσεων και συλλογικών μνημονικών πρακτικών. Παράλληλα, επέτρεψε την εξαγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων σχετικά με τους τρόπους συγκρότησης της συλλογικής μνήμης και διαμόρφωσης της ιστορικής συνείδησης στη μεταπολεμική κοινωνία.

Πρωτίστως, ανέδειξε την κοινωνική διάσταση του πολιτισμικού τραύματος, το οποίο συγκροτείται μέσα από τη δημόσια νοηματοδότηση οδυνηρών εμπειριών που επηρεάζουν καθοριστικά μια κοινωνία ή επιμέρους κοινωνικές της ομάδες.¹⁰³ Στην ελληνική περίπτωση, το κυρίαρχο πολιτισμικό τραύμα της μεταπολεμικής περιόδου δεν υπήρξε η εγκατάλειψη των πεσόντων στρατιωτών στο αλβανικό μέτωπο, αλλά η εμπειρία της Κατοχής και, κυρίως, του Εμφύλιου Πολέμου, η οποία παρέμεινε για δεκαετίες αντικείμενο σιωπής και αποσιώπησης, έως ότου, μετά τη Μεταπολίτευση, ενταχθεί σταδιακά στον δημόσιο διάλογο, «αποκτήσει ευρύτερες νοηματικές διαστάσεις με διαγενεακή αναφορά»¹⁰⁴ και καταστεί πεδίο ιστορικής και κοινωνικής επεξεργασίας.

Επίσης, παρουσίασε τον συμπληρωματικό τρόπο προσέγγισης του παρελθόντος μέσα από την ιστορική και η λογοτεχνική αφήγηση. Εστίασε σε επιλεγμένα πολεμικά ημερολόγια και λογοτεχνικά κείμενα για να δείξει πώς η αυτοβιογραφική και μυθοπλαστική αφήγηση, δίνοντας φωνή σε πρόσωπα και εμπειρίες που συχνά αποκλείονται από τις επίσημες αφηγήσεις, συμβάλλουν στην καλλιέργεια μιας ιστορικής συνείδησης που εδράζεται στον ηθικό αναστοχασμό και την κοινωνική αυτογνωσία. Υπό αυτό το πρίσμα, φάνηκε πως η μνήμη δεν αποτελεί απλή αναπαραγωγή των γεγονότων του παρελθόντος, αλλά μια δυναμική και

¹⁰³ Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη - Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σελ. 1.

¹⁰⁴ Νίκος Δεμερτζής, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες», στο Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη - Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*, ό.π., σελ. 23.

διαρκώς μεταβαλλόμενη διεργασία επανερμηνείας του μέσα από τις ανάγκες και τα ερωτήματα του παρόντος.

Συνέδεσε, επιπλέον, την εξέλιξη της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας με τη μνημονική στροφή των τελευταίων δεκαετιών στις κοινωνικές επιστήμες που επέτρεψαν την ανάδυση τραυματικών εμπειριών και αφηγήσεων που είχαν παραμείνει στο περιθώριο του κυρίαρχου ιστορικού λόγου. Η εξέλιξη αυτή, ωστόσο, δεν υπήρξε ούτε αυτονόητη ούτε γραμμική, αλλά αναδύθηκε μέσα από τη μελέτη του τραύματος. Έτσι, παρότι στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κυριάρχησε η επιδίωξη της συλλογικής λήθης ως μηχανισμός επιβίωσης, και επικράτησε ένα αντιφασιστικό αφήγημα που προέβαλε την εικόνα ενός ηρωικού πολέμου και μιας ενιαίας παλλαϊκής Αντίστασης, αυτή η προσέγγιση σταδιακά άλλαξε. Η φρίκη του πολέμου και οι τραυματικές συνέπειές του έγιναν αντικείμενο αναστοχασμού, ενώ η δεκαετία του 1970 σηματοδότησε μια σαφή στροφή προς την ανάδειξη των οδυνηρών εμπειριών που αυτός παρήγαγε.

Στο πλαίσιο αυτό, αναδείχθηκε η διάσταση της μη περισυλλογής των νεκρών στρατιωτών του Ελληνοϊταλικού Πολέμου ως ιστορική πραγματικότητα πολιτικά και ηθικά οδυνηρή, η οποία δεν λειτούργησε ως αυτόνομο τραύμα, αλλά εντάχθηκε σε μια ευρύτερη αλληλουχία τραυματικών γεγονότων που περιλαμβάνει τη συνθηκολόγηση, τη γερμανική Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Η διαφορετική πρόσληψη και αναπαράσταση του ζητήματος από τους συγγραφείς που εξετάστηκαν κατέδειξε ότι το ίδιο ιστορικό γεγονός μπορεί να αποκτά διαφορετικά νοήματα, ανάλογα με τη γενιά, την ιδεολογική τοποθέτηση και το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αρθρώνεται ο λόγος τους.

Έτσι, στο *Ημερολόγιον ενός Στρατιώτου* του Σταύρου Καλογιάννη προβλήθηκε η εθνικοπατριωτική οπτική του κυρίαρχου αφηγήματος της θυσίας, η νομιμότητα του πολέμου, το ζήτημα της απελευθέρωσης των ελληνικών εδαφών της Βόρειας Ηπείρου, αλλά και η απουσία έμπρακτης μέριμνας της πατρίδας απέναντι στους νεκρούς της, ως δείγμα ηθικής υποχρέωσης.

Στην *Ελληνική Εποποιία* του Άγγελου Τερζάκη, ενός θεσμικού διανοούμενου, η διαχείριση του Ελληνοϊταλικού Πολέμου έγινε υπό το πρίσμα της ηρωοποίησης και της επιλεκτικής μνήμης. Το τραύμα δεν αρθρώθηκε άμεσα, αλλά υπερκαλύφθηκε από έναν ενοποιητικό μύθο θυσίας και εθνικής ενότητας. Ο Τερζάκης δεν προχώρησε σε μια αναθεωρητική προσέγγιση του παρελθόντος, αλλά στη συγκρότηση μιας συνεκτικής εθνικής ταυτότητας και ενός κυρίαρχου συλλογικού αφηγήματος.

Στο *Μνήμα της Γρηάς* του Άγγελου Βλάχου προβλήθηκε το τραύμα, όχι μέσω της ηρωοποίησης, αλλά μέσω της απομυθοποίησης της πολεμικής εμπειρίας. Το έργο δεν απέρριψε τις εθνικές αξίες, δεν αποτέλεσε μία ιδεολογικά στρατευμένη τοποθέτηση, αλλά παρουσίασε την απώλεια, τη ματαίωση και τη διάρρηξη της εμπιστοσύνης προς την Ηγεσία, ενώ ο πόλεμος αποτέλεσε μέρος μιας ευρύτερης αντιφασιστικής αναμέτρησης.

Στο *Πλατύ Ποτάμι* του Γιάννη Μπεράτη, μέσα από μια υπαρξιακή καταβύθιση, αμφισβητήθηκε ο εθνικιστικός τρόπος νοσηματοδότησης της θυσίας και προβλήθηκε ένας ανθρωπιστικός πατριωτισμός, σύμφωνα με τον οποίο η μνήμη δεν υπηρετεί την εθνική δόξα, αλλά την ηθική υποχρέωση απέναντι στους νεκρούς¹⁰⁵ και την ανάγκη διατήρησης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Στη συνέχεια, στο *Οδοιπορικό του '43*, ο συγγραφέας αποτύπωσε την απομυθοποίηση της ίδιας της Αντίστασης. Ανέδειξε, έτσι, ένα νέο τραύμα, το οποίο προέκυψε από τον εμφύλιο διχασμό και τις συγκρούσεις στο εσωτερικό των αντιστασιακών οργανώσεων. Η εμπειρία αυτή οδήγησε τον Μπεράτη σε ένα βαθύτερο υπαρξιακό αδιέξοδο που εκφράστηκε ως ματαιότητα των συλλογικών αγώνων και διάψευση των ιδανικών. Κυρίαρχη, πάντως, και στα δύο του έργα παρέμεινε η προτεραιότητα που απέδωσε στην αξία της ανθρώπινης ζωής, στην ηθική υποχρέωση απέναντι στους νεκρούς και στη διατήρηση της μνήμης.

Σε αντίθεση με τον Μπεράτη, στο *Γράμμα στο γιο μου (Από τον πόλεμο της Αλβανίας)* του Μανόλη Ρουμελιωτάκη, χωρίς να εγκαταλείπεται το ιδεολογικό πλαίσιο, έγινε επεξεργασία της τραυματικής διάστασης μιας ιστορικής και πολιτικής αδικίας, η οποία συνδέεται με την κοινωνική περιθωριοποίηση, τις διώξεις της μετεμφυλιακής περιόδου, την εξορία και τη φτώχεια. Η αφήγηση λειτούργησε ως πράξη ηθικής και πολιτικής αποκατάστασης της Αριστεράς, η οποία αποκλείστηκε από το επίσημο εθνικό αφήγημα και ανέδειξε μια στάση απέναντι στους νεκρούς που υπερβαίνει τις ιδεολογικές και διαχωριστικές εθνικές γραμμές.

Στο *Τρίτο Στεφάνι* του Κώστα Ταχτσή, αφηγηματική πρόθεση του συγγραφέα δεν υπήρξε ούτε η ηθική αποκατάσταση των νεκρών, ούτε η πολιτική δικαίωση μιας συγκεκριμένης παράταξης, αλλά κυρίως η ανάδειξη των αποσιωπημένων εμπειριών της καθημερινής ζωής, όπως η πείνα, η ανασφάλεια, η έλλειψη πόρων, η εργασία και οι οικογενειακές σχέσεις. Το τραύμα του Ελληνοϊταλικού Πολέμου απέκτησε, σε αυτό το έργο, μια κοινωνική και έμφυλη διάσταση. Επιπλέον, δεν αποτέλεσε ένα απομονωμένο γεγονός, αλλά εντάχθηκε στην αλληλουχία των

¹⁰⁵ Εξερτζόγλου, *Η Δημόσια ιστορία*, ό.π., σελ. 82.

τραυματικών γεγονότων που επακολούθησαν και που πρωτίστως επηρέασαν τις ζωές των «αφανών» ανθρώπων της ιστορίας.

Στο *Ημερολόγιο Πολέμου (1940-1941)*, εν συνεχεία, του Γρηγόρη Αγγελόπουλου διαφάνηκε μια ανθρωπιστική οπτική με έντονη καταγγελτική χροιά. Ο Αγγελόπουλος διαχειρίστηκε το τραύμα από τη σκοπιά του στρατιωτικού γιατρού για τον οποίο η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί υπέρτατη αξία. Η μεταγενέστερη αριστερή και αντιφασιστική του στράτευση φάνηκε ότι ενίσχυσε αυτή την οπτική. Στο έργο του, η μη περισυλλογή των νεκρών αναδείχθηκε ως το κατεξοχήν σύμβολο μιας ευρύτερης ηθικής και πολιτικής κρίσης. Θα μπορούσε να ειπωθεί, μάλιστα, ότι από όλους τους συγγραφείς ο Αγγελόπουλος στο έργο του μετέτρεψε την καταγγελία του τραύματος σε ηθική καταγγελία της απανθρωποποίησης. Δεν τον απασχόλησε τόσο η ήττα ή η νίκη, όσο το ερώτημα αν μια κοινωνία παραμένει ανθρώπινη απέναντι στους ζωντανούς και τους νεκρούς της.

Το αφήγημα του Ελληνοϊταλικού Πολέμου επανήλθε στη λογοτεχνική παραγωγή από τη δεκαετία του 1980 και στο εξής, όταν πλέον οι τραυματικές μνήμες άρχισαν να λειτουργούν ως διάυλος πρόσβασης στο παρελθόν και η χρονική διάσταση της ιστορίας μετατράπηκε σε πεδίο νέου θεωρητικού και ερμηνευτικού προσανατολισμού.¹⁰⁶ Το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε από το ίδιο το πολεμικό γεγονός προς τα μεταγενέστερα τραύματα που συνδέθηκαν με αυτό και η λογοτεχνική παραγωγή άντλησε το υλικό της από τις εμπειρίες και τις μνήμες που γέννησαν αυτά τα ιστορικά γεγονότα. Η λογοτεχνική διαχείριση του τραύματος δεν περιορίστηκε στην ανάδειξη ή την αποκατάσταση μιας αποσιωπημένης ιστορικής αλήθειας. Αντιθέτως, επιδίωξε να φωτίσει τις πολιτικές, ηθικές και ιδεολογικές ευθύνες που συνέβαλαν στη μακρόχρονη περιθωριοποίηση των συγκεκριμένων ζητημάτων και στη διαιώνιση της λήθης. Εγγράφηκε, επομένως, σε μια μεταμοντέρνα συνθήκη, η οποία υπό το βάρος της κρίσης των μεγάλων αφηγήσεων, επαναφέρει διαρκώς το ενδιαφέρον για το παρελθόν, αναζητώντας σε αυτό ζητήματα μνήμης, ταυτότητας και τραύματος μέσα στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών. Οι πτυχές αυτές αποτυπώθηκαν στα έργα των Δημήτρη Στεφανάκη και Κωνσταντίνου Τζαμιώτη.

Στο έργο *Άρια, ο κόσμος από την αρχή* του Δημήτρη Στεφανάκη, η διαχείριση του τραύματος πραγματοποιήθηκε μέσα από μια αναστοχαστική αλλά ταυτόχρονα αποδεκτή αφήγηση, η οποία απευθυνόμενη σε ένα μεγάλο κοινό, ενσωμάτωσε και αναπαρήγαγε ισχυρούς

¹⁰⁶ Τζιόβας, *Ιστορία Έθνους και Μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 161.

ιδεολογικούς τόπους της σύγχρονης ιστορικής συνείδησης και συλλογικής μνήμης. Παρότι αναγνώρισε τις εσωτερικές αντιφάσεις και ευθύνες της ελληνικής κοινωνίας, απέδωσε σημαντικό ρόλο σε εξωγενείς παράγοντες, όπως η παρέμβαση των ξένων δυνάμεων, συμβάλλοντας έτσι σε μια πιο συμφιλιοτική πρόσληψη του παρελθόντος.

Από την άλλη πλευρά, στα έργα *Η πόλη και η σιωπή* και *Θα πέσει η νύχτα* του Κωνσταντίνου Τζαμιώτη ο λόγος έγινε περισσότερο καταγγελτικός. Το τραύμα προσεγγίστηκε ως μία ανοιχτή ηθική και πολιτική εκκρεμότητα που επανέρχεται στο παρόν, επανεγγράφεται στη σύγχρονη συλλογική μνήμη και λειτουργεί ως μέσο ερμηνείας της σύγχρονης κρίσης. Μέσα από την ανάδειξη της εγκατάλειψης των νεκρών αμφισβητήθηκαν οι κυρίαρχες αφηγήσεις και συγκροτήθηκε ένας χώρος μνημονικής αντίστασης. Το τραύμα συνδέθηκε με σύγχρονες παθογένειες, όπως η κοινωνική αδιαφορία και η ηθική αποσάθρωση, ενώ η ανάκλησή του οδήγησε σε έναν δύσκολο συλλογικό αναστοχασμό. Επίσης, μέσα από φωνές ετερότητας, του Αλβανού ταξιτζή, στο *Η Πόλη και η Σιωπή* και του ιστορικού-ερευνητή στο *Θα πέσει η νύχτα*, ο Τζαμιώτης φάνηκε να υποστηρίζει ότι η κοινωνία αδυνατεί να αναγνωρίσει μόνη της τα τραύματά της και χρειάζεται τη διαμεσολάβηση «άλλων» φωνών για να έρθει αντιμέτωπη με τις αποσιωπήσεις της.

Εν κατακλείδι, η παρούσα εργασία επιχείρησε να αναδείξει ότι το τραύμα της εγκατάλειψης των νεκρών του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, άρρηκτα συνδεδεμένο με τα τραύματα της συνθηκολόγησης, της γερμανικής εισβολής, της Κατοχής και του Εμφύλιου Πολέμου, δεν αποτελεί απλώς ένα ιστορικό γεγονός του παρελθόντος, αλλά μια ανοιχτή εκκρεμότητα τόσο πολιτική όσο και μνήμης. Πρόκειται για ένα ζήτημα που διέτρεξε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, επηρέασε τις ελληνοαλβανικές σχέσεις και διαμόρφωσε τόπους μνήμης, λήθης και δημόσιας αναπαράστασης της ιστορίας. Η πολύχρονη παραμονή των πεσόντων στο αλβανικό έδαφος κατέδειξε ότι η διαχείριση των νεκρών δεν συνιστά μόνο πεδίο ανθρωπιστικής ή ηθικής υποχρέωσης, αλλά συνδέεται με ζητήματα εθνικής ταυτότητας, ιστορικής μνήμης και διακρατικών σχέσεων.

Παράλληλα, η εξέταση των διαφορετικών αφηγηματικών προσεγγίσεων κατέδειξε ότι το ίδιο ιστορικό γεγονός δεν παράγει ένα σταθερό και αμετάβλητο νόημα, αλλά επανανοηματοδοτείται ανάλογα με τις ανάγκες, τις ιδεολογικές προτεραιότητες και τα ζητήματα μνήμης κάθε εποχής. Η διαπίστωση αυτή υπογραμμίζει ότι το παρελθόν δεν συγκροτεί ένα κλειστό και οριστικά διαμορφωμένο πεδίο νοημάτων, αλλά ένα διαρκές πεδίο ερμηνείας και αναστοχασμού. Η στάση απέναντι στους νεκρούς αναδεικνύεται στα

εξεταζόμενα έργα ως μέτρο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της ικανότητας μιας κοινωνίας να αναμετράται με τις ευθύνες της απέναντι στο παρελθόν.

Υπό αυτό το πρίσμα, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία τα λόγια του Eric Hobsbawm ότι «οι σχέσεις μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος δεν είναι απλώς ζητήματα μεγάλου ενδιαφέροντος· είναι ζητήματα από τα οποία δεν μπορούμε να ξεφύγουμε». Πράγματι, η κατανόηση του παρελθόντος διαμορφώνεται πάντοτε μέσα από τη διαρκή συνομιλία του με τις ανάγκες και τα ερωτήματα του παρόντος, ενώ η σχέση μιας κοινωνίας με την ιστορία της αντανακλάται με τον τρόπο με τον οποίο επιλέγει να θυμάται, να ερμηνεύει και να νοηματοδοτεί τις εμπειρίες και τα τραύματά της.

Βιβλιογραφία

Αθανασιάδης, Χάρης - Βόγλης, Πολυμέρης (επιμ.), *Εθνικές Επέτειοι - Μορφές διαχείρισης της μνήμης και της ιστορίας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023.

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, *Η γραφή και η βάσανος - Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2000.

Αράγης, Γιώργος, «Γιάννης Μπεράτης», στο *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία: Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τόμ. ΣΤ', Σοκόλης, Αθήνα 1993, σελ. 8-95.

Βαρτζόπουλος, Ιωάννης (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος: Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*, Αρμός, Αθήνα 2019.

Βερέμης, Θάνος, *Βαλκάνια από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα: Δόμηση και αποδόμηση κρατών*, Πατάκης, Αθήνα 2004.

Βλάχος, Άγγελος, *Το μνήμα της Γρηάς*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., Αθήνα 2011.

Γιαννόπουλος, Νίκος, *Πόσο αλήθεια γνωρίζουμε το 1940; Αγνοστές πτυχές του Ελληνοϊταλικού Πολέμου*, Historical Quest, Αθήνα 2016.

Δεμερτζής, Νίκος - Πασχαλούδη, Ελένη - Αντωνίου, Γιώργος (επιμ.), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

Δημητρίου, Ελένη, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2007.

Εξερτζόγλου, Χάρης, *Η δημόσια ιστορία: Μια εισαγωγή*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2020.

Ηρακλείδης, Αλέξης, *Πολυκύμαντες σχέσεις: Έλληνες - Αλβανοί 1821-2021*, Παπαζήσης, Αθήνα 2022.

Καλογιάννης, Σταύρος, *Ημερολόγιον ενός στρατιώτου (Αλβανικών Έπος - Σύμπτυξις - Κατοχή - Στρατόπεδα συγκέντρωσης)*, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1945.

Καραφουλίδου, Βίκυ, «Ολοκαύτωμα: Τραυματική μνήμη και ιστορική συνείδηση», τχ. 12 (2026), υπό δημοσίευση.

Καστρινάκη, Αγγέλα, «Ανάμεσα στην Ιζαμπώ και τη Βάρια», *Νέα Εστία* 73 (146), τ.χ. 1718 (Δεκέμβριος 1999).

Καστρινάκη, Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στη δεκαετία 1940-1950*, Κάλλιπος, Αθήνα 2015.

Κοτζιά, Ελισάβετ, *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010: Το μέτρο και τα σταθμά*, Πόλις, Αθήνα 2020.

Κούμας, Μανώλης, *Δεκαετία πολέμων: Διλήμματα της ελληνικής διπλωματίας*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2022.

Κούρτοβικ, Δημοσθένης, *Έλληνες μεταπολεμικοί συγγραφείς: Ένας κριτικός οδηγός*, Πατάκης, Αθήνα 2009.

Κούζας, Ιωάννης, *Ελληνοαλβανικές σχέσεις (1990-2010)*, Διδακτορική διατριβή, ΔΠΘ, Κομοτηνή 2013.

Κρεμμύδας, Βασίλης, «Πέραν της ιστοριογραφίας: Ο λόγος περί Ιστορίας στα μη ιστοριογραφικά κείμενα», *Μνήμων* 25 (2003). <https://doi.org/10.12681/mnimon.774>

Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019.

Μάζης, Ιωάννης Θ., *Γεωπολιτική και σύγχρονη τέχνη*, Λειμών, Αθήνα 2024.

Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2005.

Μουλλάς, Παναγιώτης, «Οριοθετήσεις και διευκρινίσεις», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995): Επιστημονικό Συμπόσιο, 7 και 8 Απριλίου 1995*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1997, σελ. 41-7.

Μπεράτης, Γιάννης, *Οδοιπορικό του '43*, Ερμής, Αθήνα 1976.

Μπεράτης, Γιάννης, *Το Πλατύ Ποτάμι*, Ερμής, Αθήνα 2018.

Ντάγιος, Σταύρος Γ., *Ελλάδα και Αλβανία: 50 χρόνια αμοιβαίας δυσπιστίας*, Literatus, Θεσσαλονίκη 2015.

Ρουμελιωτάκης, Μανώλης, *Γράμμα στο γιο μου (από τον πόλεμο της Αλβανίας)*, Πλέθρον, Αθήνα 1981.

Σούρλας, Γεώργιος, *Οι ήρωες του 1940 περιμένουν*, ΓΕΣ, Αθήνα.

Στεφανάκης, Δημήτρης, *Άρια-ο κόσμος από την αρχή*, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα, χ.χ.

Ταχτσής, Κώστας, *Το τρίτο στεφάνι*, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2020.

- Τενεκετζής, Αλέξανδρος, *Τα μνημεία για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Ασίνη, Αθήνα 2020.
- Τερζάκης, Άγγελος, *Ελληνική Εποποιία 1940-1941*, Εστία, Αθήνα 1964.
- Traverso, Enzo, *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2002.
- Τζαμιώτης Κωνσταντίνος, *Η Πόλη και η σιωπή*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2013.
- Τζαμιώτης, Κωνσταντίνος, *Θα πέσει η νύχτα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2025.
- Τζιόβας, Δημήτρης, *Ιστορία, έθνος και μυθιστόρημα στη Μεταπολίτευση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2024.
- Φιλितούρης, Λάμπρος, «Γιατί δεν γιορτάζουμε το τέλος του Πολέμου», στο Χ. Αθανασιάδης - Π. Βόγλης (επιμ.), *Εθνικές επέτειοι: Μορφές διαχείρισης της μνήμης και της Ιστορίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023.
- Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, *Οι δωσίλογοι - Ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2025.
- Χατζηβασιλείου, Βαγγέλης, «Ιστορία και ρεαλισμός στους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995): Επιστημονικό Συμπόσιο, 7 και 8 Απριλίου 1995*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σελ. 49-57.
- Abrams, Lynn, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Πλέθρον Αθήνα 2014.
- Assmann, Jan, *Η πολιτισμική μνήμη: Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021.
- Hobsbawm, Eric, *Για την Ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
- Jameson, Fredric, *Το πολιτικό ασυνείδητο: Η αφήγηση ως κοινωνικά συμβολική πράξη*, Κέδρος, Αθήνα 2026.
- Jameson, Fredric, *Η πολιτισμική στροφή: Κείμενα για το μεταμοντέρνο*, Πλέθρον, Αθήνα 2024.
- Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος - Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
- Ricoeur, Paul, *Memory, History, Forgetting*, University of Chicago Press, Chicago 2004.

Rosenstone, Robert A., *Η ιστορία στον κινηματογράφο – Ο κινηματογράφος στην Ιστορία*, Μωβ
Εκδόσεις, Αθήνα 2023.

Ηλεκτρονική βιβλιογραφία

Αστραπέλλου, Μαριλένα, «Κωνσταντίνος Τζαμιώτης: “Εδώ και περίπου μία δεκαετία ζούμε μια κατάσταση πρωτοφασισμού”». *Το Βήμα*, 18 Δεκεμβρίου 2025. Πρόσβαση 1 Μαΐου 2026. <https://www.tovima.gr/print/vimagazino/konstantinos-tzamiotiscredo-kai-peripou-mia-dekaetia-crzoume-mia-katastasi-protofasismou/>

Γιανναράς, Σπύρος, «Η νύχτα ως πλημμύρα και η πλημμύρα ως πεπρωμένο», *Χάρτης* 82 (Οκτώβριος 2025). Πρόσβαση 1 Μαΐου 2026. <https://www.hartismag.gr/hartis-82/biblia/inykhta-os-plimmyra-kai-i-plimmyra-os-pepromeno>

Γιανναράς, Σπύρος, «Το Πλατύ Ποτάμι της λογοτεχνίας». *The Press Project*, 5 Μαρτίου 2017. Πρόσβαση 7 Ιουνίου 2026. <https://thepressproject.gr/to-platy-potami-tis-logotexnias>

Δημητράκος, Δημήτρης, «Ο ρόλος του διανοούμενου στη σύγχρονη κοινωνία». *Books' Journal*, 13 Δεκεμβρίου 2024. Πρόσβαση 7 Απριλίου 2026. <https://booksjournal.gr/paremvaseis/5098-o-rolos-tou-dianooumenou-sti-sygxroni-koinonia>

Δημητρούλια, Τίτικα, «Πώς διαλύονται οι πόλεις». *Η Καθημερινή*, 2 Φεβρουαρίου 2014. Πρόσβαση 2 Μαΐου 2026. <https://www.kathimerini.gr/culture/books/751327/pos-dialyontai-oi-poleis/>

Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (International Committee of the Red Cross – ICRC). «Τρίτη Σύμβαση της Γενεύης (1949)». Πρόσβαση 2 Ιανουαρίου 2026. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949>

Εφημερίδα Κοζάνη (efkozani.gr), «Ερώτηση του βουλευτή Κοζάνης Γιώργου Κασαπίδη σχετικά με την αναζήτηση, εκταφή, ταυτοποίηση και ενταφιασμό των “άταφων” πεσόντων Ελλήνων στρατιωτικών κατά το έπος του 1940 στο Αλβανικό μέτωπο». 14 Νοεμβρίου 2017. Πρόσβαση 10 Ιανουαρίου 2026. <https://efkozani.gr/ερώτηση-του-βουλευτή-κοζάνης-γιώργου-3/>.

Μανδηλαρά, Τίνα, «“Θα πέσει η νύχτα”: Ο Κωνσταντίνος Τζαμιώτης έγραψε το καλύτερο μυθιστόρημά του», *LiFO*, 13 Αυγούστου 2025. Πρόσβαση 1 Μαΐου 2026. <https://www.lifo.gr/culture/vivlio/tha-pesei-i-nyhta-o-konstantinos-tzamiotis-egrapse-kalytero-mythistorima-toy>

Μελέτης, Νίκος, «Αλβανικές υποθέσεις για στρατιωτικά νεκροταφεία και τσάμικο ζήτημα στο βάθος», *Liberal.gr*, 21 Δεκεμβρίου 2017. Πρόσβαση 26 Ιανουαρίου 2026.

<https://www.liberal.gr/amyna-diplomatia/albanikes-ypotheseis-gia-stratiotika-nekrotafeia-kai-tsamiko-zitima-sto-bathos>

Πυρπυλή, Ειρήνη, «Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής εποχής μας* (Αθήνα: Γνώση, 2000)», *Μνήμων* 24 (2002), σελ. 434-438. Πρόσβαση 17 Μαρτίου 2026. <https://doi.org/10.12681/mnimon.753>

Σκουλίδας, Ηλίας Γ., «Συνέχειες και ασυνέχειες στις ελληνοαλβανικές σχέσεις: η ελληνική πολιτική σε περιφερειακές εντάσεις», *European Ethnological Society*. Αρχείο PDF. Πρόσβαση 22 Δεκεμβρίου 2025. https://www.eens.org/EENS_congresses/2014/skoulidas_elias.pdf

Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, «Χαράλαμπος Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου 1920-1921. Μικρά Ασία - Θράκη*, εισαγωγή-επιμέλεια Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού· Πίνδαρος-Δημήτριος Ανδρουλής, *Το ημερολόγιον ενός στρατιώτου: Ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος του 1913*», *Μνήμων* 14 (1992), σελ. 327-330. Πρόσβαση 15 Ιανουαρίου 2026. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/8205>

«Αλβανία: Πρώτο βήμα για εφαρμογή της συμφωνίας για τα νεκροταφεία για τους Έλληνες στρατιώτες», *Η Ναυτεμπορική*, 17 Δεκεμβρίου 2017. Πρόσβαση 20 Ιανουαρίου 2026. <https://www.naftemporiki.gr/politics/1074594/alvania-pto-vima-gia-efarmogi-tis-symfonias-gia-ta-nekrotafeia-gia-tous-ellines-stratiotes>

Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, «Λειτουργία στρατιωτικών νεκροταφείων στην Αλβανία». Πρόσβαση 10 Ιανουαρίου 2026. <https://www.mod.mil.gr/leitoyrgia-str-nekrototafion-stin-albania/>

Βικιπαίδεια, «Σύμβαση της Γενεύης». Πρόσβαση 18 Ιουνίου 2026. https://el.wikipedia.org/wiki/Σύμβαση_της_Γενεύης

«Eurasia Group: Το 2017 η πιο επικίνδυνη-γεωπολιτικά-χρονιά από τον Β΄ Π.Π.», *Liberal.gr*, 3 Ιανουαρίου 2017. Πρόσβαση 10 Ιανουαρίου 2026. <https://www.liberal.gr/oikonomia/eyrasia-group-2017-i-pio-epikindyni-geopolitica-hronia-apo-ton-b-pp>

Photodentro, «Εκπαιδευτικό υλικό». Πρόσβαση 6 Απριλίου 2026. <https://photodentro.edu.gr/lor/r/8521/9868>

Wikipedia, «Φιλελεύθερος συντηρητισμός». Πρόσβαση 7 Ιουνίου 2026. https://el.wikipedia.org/wiki/Φιλελεύθερος_συντηρητισμός

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.